

Katarzyna Maksymiuk

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

Datacja reliefów Szapura I. Zarys problematyki¹

Szapur I (242-272) był drugim przedstawicielem dynastii Sasanidów³ na tronie Iranu. Ze względu na stosunkowo długie panowanie miał ogromny wpływ na kształtowanie się królewskiej ideologii władzy⁴.

¹ Celem artykułu jest przybliżenie problemów związanych z datacją reliefów, które powstały na polecenie władcy perskiego Szapura I (242-272). Na podstawie indywidualnej korony króla, bądź towarzyszącej reliefowi inskrypcji, bez jakichkolwiek wątpliwości władcy temu możemy przypisać pięć reliefów: NRb I, NRb IV, VŠ II, VŠ III, NRm VI. W pozostałych dwóch o identyfikacji króla decydują układ przedstawień (VŠ I) czy elementy uprzęży (Rag-i Bibi). Autorka zdecydowała się na omówienie również reliefu w Daragberd. Wprawdzie nie ma pewności, który z władców perskich został na nim przedstawiony, lecz istnieje duże prawdopodobieństwo, że jest to Szapur I. Relief w Salmas powstał w ocenie autorki na polecenie Ardaszira I (224-242) i nie mieści się w ramach sygnalizowanej problematyki, jednak wspomnienie o nim jest niezbędne w celu interpretacji reliefu Daragberd. Autorka nie analizuje pełnej ikonografii poszczególnych reliefów, a skupia się jedynie na tych elementach płaskorzeźby, które mogą pomóc w uściśleniu datacji (ikonografia została przedstawiona bardzo dokładnie w pracach m.in. G. Herrmann i F. Greneta, patrz. literatura).

² A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhagen 1944; R. Frye, *The Political History of Iran under the Sasanians*, [w] *The Cambridge History of Iran Vol. 3, part 1. The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, red. E. Yarshater, Cambridge 1983, 116-180; K. Schippmann, *Grundzüge der Geschichte des sasanidischen Reiches*, Darmstadt 1990; T. Daryaee, *Sasanian Persia, The Rise and Fall of an Empire*, London-New York 2009; M. J. Olbrycht, *Iran pod panowaniem dynastii Sasanidów (224-651)*, [w] *Historia Iranu*, red. A. Krasnowolska, Wrocław 2010, 223-285; K. Maksymiuk, *Polityka Sasanidów wobec wschodnich prowincji Cesarstwa Rzymskiego w III w. n.e.*, Siedlce 2005; też, *Pogranicze persko-rzymskie w działaniach Husrowa I Anuszirwana, Geneza problemów polityczno-religijnych w relacjach Iranu i Rzymu w okresie sasanidzkim*, Siedlce 2011; M. Rahim Shayegan, *Arsacids and Sasanians: Political Ideology in Post Hellenistic and Late Antique Persia*, Cambridge 2011.

³ A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhagen 1944; R. Frye, *The Political History of Iran under the Sasanians*, [w] *The Cambridge History of Iran Vol. 3, part 1. The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, red. E. Yarshater, Cambridge 1983, 116-180; K. Schippmann, *Grundzüge der Geschichte des sasanidischen Reiches*, Darmstadt 1990; T. Daryaee, *Sasanian Persia, The Rise and Fall of an Empire*, London-New York 2009; M. J. Olbrycht, *Iran pod panowaniem dynastii Sasanidów (224-651)*, [w] *Historia Iranu*, red. A. Krasnowolska, Wrocław 2010, 223-285; K. Maksymiuk, *Polityka Sasanidów wobec wschodnich prowincji Cesarstwa Rzymskiego w III w. n.e.*, Siedlce 2005; też, *Pogranicze persko-rzymskie w działaniach Husrowa I Anuszirwana, Geneza problemów polityczno-religijnych w relacjach Iranu i Rzymu w okresie sasanidzkim*, Siedlce 2011; M. Rahim Shayegan, *Arsacids and Sasanians: Political Ideology in Post Hellenistic and Late Antique Persia*, Cambridge 2011.

⁴ O. Harper, *In search of a cultural identity: monuments and artifacts of the Sasanian Near East, 3rd to 7th century A.D.*, New York 2006; D. Huff, *Formation and Ideology of the Sasanian State in the Context of the Ar-*

Typ przedstawień w formie wielkich rzeźb skalnych był mocno zakorzeniony w tradycji Bliskiego Wschodu⁵, przedstawienia są alegoryczne⁶, wzorowane na malarstwie ściennym⁷. Z okresu sasanidzkiego znanych jest 37 reliefów władców, z czego większość (29) powstała w prowincji Fars⁸. Zachowało się osiem reliefów królewskich Szapura I (Mapa 1), wg chronologii G. Herrmann⁹: Darabgerd (Rys. 7, 7a), Naksz-e Radżab I (Rys. 1, 1a), Naksz-e Radżab IV (Rys. 2, 2a), Biszapur I (Rys. 4, 4a), Naksz-e Rostam VI (Rys. 3, 3a), Biszapur III (Rys. 6, 6a), Biszapur II (Rys. 5, 5a) i odkryty w 2003 r. relief Rag-i Bibi (Rys. 8, 8a)¹⁰. Problemem jest interpretacja reliefu z Salmas (Rys. 9, 9a) w Atropatenie¹¹, który przedstawia dwóch władców w identycznych koronach¹², stąd przypuszczenie, że mógł on powstać w czasie wspólnych rządów Szapura I i Ardaszira I (224-242)¹³, dlatego też można założyć, że został wykonany na polecenie Ardaszira.

chaeological Evidence, [w] *The Idea of Iran III. The Sasanian Era*, red. V. S. Curtis, S. Stewart, London 2008, 31-59; M. Canepa, *The Two Eyes of the Earth: Art and Ritual of Kingship between Rome and Sasanian Iran*, Los Angeles-London 2009, 53; tenże, *Technologies of Memory in Early Sasanian Iran: Achaemenid Sites and Sasanian Identity*, „*American Journal of Archaeology*” 2010, 114.4, 563-696; T. Daryaei, *The Idea of Ērānšahr: Jewish, Christian and Manichaean Views in Late Antiquity*, „*Orientalia Romana*” 2010, 9, 91-108.

⁵ D. Shepherd, *Sasanian Art*, [w] *The Cambridge History of Iran Vol. 3, part 1. The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, red. E. Yarshater, Cambridge 1983, 1055-1112 [1078].

⁶ G. Herrmann, *The rock reliefs of Sasanian Iran*, w: *Mesopotamia and Iran in the Parthian and Sasanian periods: rejection and revival c. 238 BC-AD 642: proceedings of a seminar in memory of Vladimir G. Lukonin*, red. J. Curtis, London 2000, 35-45 [40].

⁷ E. Herzfeld, *Iran in the Ancient Near East*, London 1941, 308-309; na reliefie w Rag-i Bibi zachowały się ślady tynku i czerwonej farby.

⁸ D. Huff, *Fârs v. Monuments*, „*Encyclopaedia Iranica*” 1999, 9.4, 351-356.

⁹ R. Ghirshman, *Fouilles de Châpour. Bichâpour*, vol. I, Paris 1971; G. Herrmann, *Iranische Denkmäler 13, The Sasanian Rock Reliefs at Naqsh-e Rostam, Naqsh-e Rostam 6, The Triumph of Shapur I; Kerdiz's Inscription*, Berlin 1989, 22-23.

¹⁰ F. Grenet, *Découverte d'un relief sassanide dans le nord de l'Afghanistan*, „*Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*” 2005, 149.1, 115-133; F. Grenet, J. Lee, P. Martinez, F. Ory, *The Sasanian relief at Ragi Bibi (Northern Afghanistan)*, „*Proceedings of the British Academy*” 2007, 133, 243-267.

¹¹ Salmas (5 m x 2,60 m), 15 km. na południowy-wschód od Salmas; A. Pope, *A Survey of Persian Art*, t. 2, London/New York 1967, 596-597; W. Hinz, *Das Sasanidische Felsrelief von Salmas*, „*Iranica Antiqua*” 1965, 5, 148-160.

¹² Indywidualizacja koron władców sasanidzkich: K. Erdmann, *Die Entwicklung der sasanidischen Krone*, „*Ars Islamica*” 1951, 15/16, 87-123; R. Göbl, *Sasanian Numismatics*, Braunschweig 1971; G. Azarpay, *Crowns and Some Royal Insignia in Early Iran*, „*Iranica Antiqua*” 1972, 9, 108-115; R. Göbl, *Sasanian Coins*, [w] *The Cambridge History of Iran Vol. 3, part 1. The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, red. E. Yarshater, Cambridge 1983, 322-343 [324-325]; E. H. Peck, *Crown II, From the Seleucids to the Islamic conquest*, „*Encyclopaedia Iranica*” 1993, 6.4, 408-418; K. Mosig-Walburg, *Das « sasanidische Kronengesetz»: Entstehung und Entwicklung eines modernen Konstrukts. Zugleich ein Beitrag zur Deutung des Reliefs Narses in Naqsh-e Rostam*, „*Klio*” 2011, 93.2, 446-473.

¹³ J. Wiesehöfer, *Ardašir I*, „*Encyclopaedia Iranica*” 1987, 2, 371-376.

1.

Cztery reliefy Szapura I, będące „apoteozą poprzez zwycięstwa”, upamiętniają sukcesy w wojnach z Rzymem¹⁴ pokazując pokonanych wrogów¹⁵. Dwa – symboliczną scenę „inwestytury”¹⁶, przy czym inwestytura nie jest rzeczywistym wydarzeniem lecz formą sakralizacji władzy¹⁷. W interpretacji religijnej reliefów należy odejść od „zachodniego” spojrzenia, gdyż zgodnie z ideologią perską królowie nie byli uważani za bogów czy ich potomków, w kulturze sasanidzkiej nie przyjęła się również koncepcja deifikacji po śmierci¹⁸. Kluczowym pojęciem w sakralizacji władzy królów perskich było pojęcie *Farr(ah)* powiązane z bóstwem indo-irańskim Apam Napāt¹⁹. Jeden z reliefów przedstawia tzw. „paradę”, zaś odkryty w 2003 r.

¹⁴ Wojny Szapura I z Rzymem: W. Enßlin, *Zu den Kriegen des Sassaniden Schapur I*, München 1949; R. Göbl, *Der Triumph des Sāsāniden Shāhpūhr über Gordian, Philippus und Valerianus*, Wien 1974; E. Kettenhofen, *Die römisch-persischen Kriege des 3. Jahrhunderts nach Chr. nach der Inschrift Šāhpūhrs I. an der Ka'be-ye Zartošt (ŠKZ)*, Wiesbaden 1982; W. Felix, *Antike literarische Quellen zur Aussenpolitik des Sāsānidenstaates. Erster Band (224-309)*, Vienna 1985; M. H. Dodgeon, S. N. D. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 226-363: A Documentary History*, New York 1991, 29-58; K. Maksymiuk, *Polityka Sasanidów...*, 55-76; B. Dignas, E. Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity. Neighbours and Rivals*, Cambridge 2007, 77-84; K. Mosig-Walburg, *Römer und Perser: vom 3. Jahrhundert bis zum Jahr 363 n. Chr.*, Gutenberg 2009, 31-49; K. Maksymiuk, *Geografia wojen persko-rzymskich, Działania militarne Rzymu i Iranu w okresie sasanidzkim*, Siedlce 2012, 28-39.

¹⁵ Shepherd, dz. cyt., 1082.

¹⁶ R. Ghirshman, *Les scènes d'investiture royale dans l'art rupestre des Sassanides et leur origine*, „Syria” 1975, 52.1-2, 119-129; L. Vanden Berghe, *Les scènes d'investiture sur les reliefs rupestres de l'Iran ancien. Évolution et signification*, [w] *Orientalia Iosephi Tucci Memoriae Dicata*, red. G. Gnoli, L. Lanciotti, Rome 1988, 1511-1531; É. de Waele, *L'investiture et le triomphe dans la thématique de la sculpture rupestre sassanide*, w: *Archaeologia Iranica et Orientalis. Miscellanea in Honorem Louis Vanden Berghe*, red. L. de Meyer, E. Haerlinck, Ghent 1989, 811-830.

¹⁷ E. Herzfeld, dz. cyt., 338; R. Göbl, *Investitur im sasanidischen Iran und ihre numismatische Bezeugung*, (*Zugleich ein Beitrag zur Ikonographie der Göttin Anāhit*), „Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes” 1960, 56, 36-51; J. K. Choksy, *Sacral Kingship in Sasanian Iran*, „Bulletin of the Asia Institute” 1988, 2, 35-52; B. Kaim, *Irańska ideologia władzy królewskiej w okresie panowania Sasanidów*, Warszawa 1997.

¹⁸ Dyskusja [w] A. Soudavar, *The Aura of Kings: Legitimacy and Divine Sanction in Iranian Kingship*, Costa Mesa 2003, 41-48; A. Panaino, *Astral characters of kingship in the Sasanian and Byzantine worlds*, „La Persia e Bisanzio. Atti dei convegni Lincei” 2004, 201, 555-594; Ph. Huyse, *Die sasanidische Königstitulatur: Eine Gegenberstellung der Quellen*, w: *Ērān ud Anērān. Studien zu den Beziehungen zwischen dem Sasanidenreich und der Mittelmeerwelt. Beiträge des Internationalen Colloquiums in Eutin, 8.9. Juni 2000*, red. J. Wiesehöfer, Ph. Huyse, Stuttgart 2006, 181-201; B. Kaim, *Investiture or Mithra. Towards a New Interpretation of So Called Investiture Scenes in Parthian and Sasanian Art*, *Iranica Antiqua* 2009, 44, 403-415; A. Soudavar, *Looking through The Two Eyes of the Earth: A Reassessment of Sasanian Rock Reliefs*, „Iranian Studies” 2012, 45.1, 29-58.

¹⁹ P. Lecoq, *Ahura Mazda ou X'arnah*, „Acta Iranica” 1984, 23, 301-326; M. Boyce, *Apam Napāt*, „Encyclopaedia Iranica” 1987, 2, 149-150; A. Panaino, *The origin of the Pahlavi name Burz "Apam Napāt": A Semasiological Study*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 1995, 48, 117-126; G. Gnoli, *Über das iranische "huṣṣarnah": lautliche, morphologische und etymologische Probleme. Zum Stand der Forschung*, „Alt-orientalische Forschungen” 1996, 23, 171-180; A. Lubotsky, *Avestan x'arānah: the etymology and concept*, [w] *Sprache und Kultur der Indogermanen, Akten der X. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft*, Innsbruck, 2228. September 1996, red. W. Meid, Innsbruck 1998, 479-488; G. Gnoli, *Farr(ah)*, „Encyclopaedia Iranica” 1999, 9.3, 312-319; P. O. Skjaervø, M. Alram, M. Blet-Lemarquand, *Shapur, King of Kings of Iranians and non-Iransians*, „Res Orientales” 2007, 17, 11-41 [28-29]; L. Fórizs, *Apām. Napāt, Dīrghatamas and*

– scenę polowania na indyjskie nosorożce.

2.

Podstawą datacji reliefów Szapura I jest identyfikacja władców rzymskich na nich występujących²⁰. Wydawać by się mogło, że w związku z zachowaniem się licznych źródeł literackich opisujących szczegółowo przebieg wojen rzymsko-perskich (jak również unikalną możliwością skonfrontowania przekazów zachodnich z tekstem inskrypcji ŠKZ²¹ z Ka'ba-je Zartoszt²²), identyfikacja postaci nie powinna nastęrczać żadnych trudności. W rzeczywistości brak inskrypcji towarzyszących reliefom, jak również różnice w przedstawieniach sprawiają, iż nie jest to takie oczywiste. Dwaj cesarze rzymscy pojawiają się w Naksz-e Rostam VI i Biszapur I, trzej w Biszapur II, Biszapur III i Daragberd. Sposób przedstawień jest schematyczny: jedna postać leżąca pod kopytami konia, druga – stojąca i trzecia – klęcząca przed władcą perskim, wznosząca błagalnie ręce.

Kalendarium wydarzeń:

- 238 r. – proklamacja Gordiana III, Pupienusa i Balbinusa²³;
- 240 r. – początek współrządów Szapura I z Ardaszirem I²⁴;

the Construction of the Brick Altar. Analysis of RV 1.143, w: *Buddhist Studies (Papers of the 12th World Sanskrit Conference)*, red. R. Gombrich, C. Scherrer-Schaub, Delhi 2008 (http://forizslaszlo.com/tudomany/forizs_dirghatamas.pdf, odczyt z dn. 15.08.2012); A. Soudavar, *Farr(ah)II. Iconography of Farr(ah)/x³arənah*, „Encyclopaedia Iranica”, 2010 (<http://www.iranicaonline.org/articles/farriiiconography>, odczyt z dn. 15.08.2012); tenże, *The Vocabulary and Syntax of Iconography in Sasanian Iran*, „Iranica Antiqua” 2009, 44, 417-460; tenże, *Astyages, Cyrus and Zoroaster: Solving a Historical Dilemma*, 7th European Conference of Iranian Studies (ECIS 7) September 7-10, 2011, Kraków (<http://www.soudavar.com/Astyages%209.pdf>, odczyt z dn. 15.08.2012)

²⁰ W zależności od interpretacji reliefu są tu proponowani w różnych konfiguracjach cesarze: Gordian III, Pupienus, Balbinus, Filip Arab, Walerian, jak również postaci nie będące władcami: Mariades i Urbanusz Antoninus.

²¹ A. Maricq, *Res Gestae Divi Saporis*, „Syria” 1958, 35, 295-360; M. Back, *Die sassanidischen Staatsinschriften. Studien zur Orthographie und Phonologie des Mittelpersischen der Inschriften zusammen mit einem etymologischen Index des mittelpersischen Wortgutes und einem Textcorpus der behandelten Inschriften*, Leiden 1978, 284-371; datacja na lata 260-262: Ph. Huyse, *Die dreisprachige Inschrift Šābuhrs I. an der Ka'ba-i Zardušt (ŠKZ)*, London 1999, 10-14.

²² G. Gropp, *Ka'ba-ye Zardošt, "Ka'ba of Zoroaster", an ancient building at Naqš-e Rostam near Persepolis*, „Encyclopaedia Iranica” 2004, 15, 271-272.

²³ Aurelius Victor 27. 1-6; HA Gordiani tres 10. 1; 22. 1-6; HA Maximini duo 20. 1-5; 20. 8; HA Maximus et Balbinus 1. 1-3; 9. 1-5; 15. 7; Herodian 7. 10. 3-8; 8. 6. 2; 8. 8. 1-8; wojna z Persją: HA Maximus et Balbinus 13. 5; Syncellus, 443; W. Townshend, *The Revolution of A.D. 238: The Leaders and Their Aims*, „Yale Classical Studies” 1955, 14, 49-105.

²⁴ Codex Manichaicus Coloniensis 18. 1-16; Kephalaia 14.3-16.2; Göbl, *Sasanian Numismatics...*, pl. 2.19-20; P. Calmeyer, *Zur Genese altiranischer Motive. IV: 'Persönliche Krone' und Diadem; V. Synarchie*, „Archaeologische Mitteilungen aus Iran N.S.” 1976, 9, 45-95; K. Mosig-Walburg, *Bisher nicht beachtete Münzen Šāpûrs I. Ein Beitrag zur Chronologie des Regierungsantritts des zweiten Sasanidenkönigs*, „Boreas” 1980, 3, 117-126; taż, *Šāpûr I. „König von Iran” - Faktum oder Irrtum?*, „Schweizerische Numismatische Rundschau” 1990, 69, 103-126; K. Schippmann, dz. cyt., 19; M. Alram, R. Gyselen, *Sylloge Nummorum Sasanidarum. Tome I*.

- 242 r. – początek samodzielnych rządów Szapura I²⁵;
- 244 r. – śmierć Gordiana III²⁶, traktat pokojowy z Filipem Arabem²⁷;
- 253 r. – pierwsze zdobycie Antiochii²⁸, współpraca z Mariadesem²⁹;
- 260 r. – bitwa pod Edesą, pojmanie Waleriana³⁰;

Ardashir Ier et Shapur Ier, Paris/Berlin/Wien 2003, 149-152.

²⁵ ŚKZ 4/3/7; ŠVŠ 1/1-8/8; Agathias IV 24. 2; Aurelius Victor 27. 7; Elias, 61. 92; Eutropius IX 2. 2; Kronika z Arbeli, 110; Tabari 822-827; Zosimos I 18. 1; M. L. Chaumont, *A propos de la chute de Hatra et du couronnement de Shapur Ier*, „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” 1979, 27, 207-237; E. Kettenhofen, *The Persian campaign of Gordian III and the inscription of Sapuhr I at the Ka'be-ye Zartošt*, w: *Armies and frontiers in Roman and Byzantine Anatolia. Proceedings of a colloquium held at University College Swansea 1981*, red. St. Mitchell, Oxford 1983, 151-171; W. Sundermann, *Shapur's Coronation: The Evidence of the Cologne Mani Codex Reconsidered and Compared with Other Texts*, „Bulletin of the Asia Institute” 1990, 4, 295-299; K. Maksymiuk, *Objęcie tronu przez Szapura I jako przykład problemów datacji III w.n.e.*, „Szkice Podlaskie” 2001, 9, 151-155.

²⁶ ŚKZ 5/4/9; Ammianus Marcellinus XXIII 5. 7-8; XXIII 5. 17; Aurelius Victor 27. 7-8; Chronicon Paschale, 504; Eutropius IX 2. 3-3. 1; Festus 22; HA Gordiani tres 31. 2; 34. 1-6; Hieronymus, 217; Oracula Sibyllina XIII 13-20; Orosius VII 19. 5; Syncellus, 443; Zosimos I 19. 1; Zonaras XII 17; XII 18; X. Lorient, *Les premières années de la grande crise du IIIe siècle: De l'avènement de Maximin le Thrace (235) à la mort de Gordien III (244)*, „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt” 1975, 2.2, 763-774; D. J. McDonald, *The death of Gordian III - another tradition*, „Historia” 1981, 30, 502-508; M. A. Kaya, III. Gordianus'un Pers (=Sasani) Seferi: Güzergahı, Savaşlar ve İmparatorun Ölümü, „Tarih İncelemeleri Dergisi” 2005, 20.1, 157-167; U. Huttner, *Von Maximinus Thrax bis Aemilianus*, [w] *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284). Band 1*, red. K. P. Johne, Berlin 2008, 161-221, 188.

²⁷ ŚKZ 5/4/9-5/4/10; Evagrius V 7; Zosimos III 32. 4; Zonaras XII 19; Th. Pekary, *Le « tribut » aux Perses et les finances de Philippe l'Arabe*, „Syria” 1961, 38, 275-283; E. Winter, *Die sāsānidisch-römischen Friedensverträge des 3. Jahrhunderts n. Chr. Ein Beitrag zum Verständnis der aussenpolitischen Beziehungen zwischen den beiden Grossmächten*, Frankfurt/Lang 1988, 97-107; C. Körner, *Der Perserfriede von 244 n. Chr. und Meilensteinfunde aus Kappadokien*, w: *Siedlung und Verkehr im römischen Reich*, red. R. Frei-Stolba, Bern 2004, 317-329; Dignas, Winter, dz. cyt., 119-122.

²⁸ KSM/KNRm/KKZ 17/37/ 11; ŚKZ 9/7/15; Ammianus Marcellinus XX 11. 11; XXIII 5. 3; HA Tyranni tryginta 2. 2; Kronika z Se'ert, 221; Malalas XII, 295-296; Oracula Sibyllina XIII 125; Tabari 827; Zosimos I 27. 2; III 32. 5; A. Alföldi, *Die Hauptereignisse der Jahre 253-261 n. Chr. im Orient im Spiegel der Münzprägung*, „Berytus” 1937, 4, 41-68; Enßlin, dz. cyt., 33-35; Th. Pekary, *Bemerkungen zur Chronologie des Jahrzehntes 250-260*, „Historia” 1962, 11, 123-128; Kettenhofen, *Die römisch-persischen Kriege...*, 79-83; K. Strobel, *Das Imperium Romanum im „3. Jahrhundert“: Modell einer historischen Krise? Zur Frage mentaler Strukturen breiterer Bevölkerungsschichten in der Zeit von Marc Aurel bis zum Ausgang des 3. Jh. n. Chr.*, Stuttgart 1993, 220-256; Maksymiuk, *Polityka Sasanidów...* 57-71; Mosig-Walburg, *Römer und Perser...*, 43-44.

²⁹ Anonymus post Dionem, 192; HA Tyranni tryginta 2; Malalas XII, 295-296; Oracula Sibyllina XII 89-102; J. Gagé, *Les Perses à Antioche et les courses del'hippodrome au milieu du IIIe siècle. A propos du «transfuge» syrien Mariades*, „Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg” 1952, 31, 301-324; P. Izvorski, *Epizod Cyriadesa w «Scriptores Historiae Augustae»*. Wątki publicystyczne w tradycji wojen rzymsko-perskich lat 50. III w. A.D. w SHA, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Historia” 2004, 131, 9-23; U. Hartmann, *Mareades- ein sasanidischer Quisling ?*, w: *Ērān und Anērān. Studien zu den Beziehungen zwischen dem Sasanidenreich und der Mittelmeerwelt. Beiträge des Internationalen Colloquiums in Eutin, 89 Juni 2000*, red. J. Wiesehöfer, Ph. Huyse, Stuttgart 2006, 105-142.

³⁰ ŚKZ 14/11/24; Agathias IV 23. 7; Aurelius Victor 32. 5; Eusebius VII 13; Eutropius IX 7; Festus 23; HA Gallieni duo 1. 1; 9. 1-8; HA Valeriani duo 1. 1-4. 1; HA Tyranni tryginta 12. 1; 15. 1; Hieronymus, 220; Lactantius 5. 1-6; Orosius VII 2. 3-4; Petrus Patricius, 187; Syncellus, 466; Tabari 827; Zosimos III 32. 5; Zonaras XII 23; A. Alföldi, *Die römische Münzprägung und die historischen Ereignisse im Osten zwischen 260 und 270 n. Chr.*, „Berytus” 1938, 5, 47-91, [71]; G. Łopuszański, *La date de la capture de Valérien en la chronologie des empereurs gaulois*, Bruxelles 1951, 60; J. Gagé, *Comment Sapor a-t-il „trionphé” de Valérien?*, „Syria” 1965, 42, 343-388; B. Stolte, *The Roman Emperor Valerian and Sapor I, King of Persia*, „Rivista degli

– 272 r. – śmierć Szapura I³¹

3.

Dwa reliefy Szapura I (Mapa 2) zostały wykute ok. 3 km na północ od stolicy Achemenidów, Persepolis³², przy drodze prowadzącej do Isztakr³³.

Naksz-e Radżab I (7,10 m x 4,05 m) – konny relief Szapura I, z tyłu dziewięć stojących postaci. Bezpośrednio za królem przypuszczalnie jego syn Hormizd-Ardaszir³⁴. Tematyka nawiązuje do przedstawień Bliskiego Wschodu, m.in. partyjskich, ukazując hierarchię panującą na dworze perskim³⁵. Identyfikacja władcy na podstawie korony i inskrypcji (ŠNRb)³⁶. Nieumieszczenie pokonanych wrogów sugeruje datację reliefu na lata 242-244.

Naksz-e Radżab IV (5,07 m x 3,10 m) – scena konnej inwestytury Szapura I³⁷ przez Ohrmazda³⁸. Datacja: lata 242-244.

Naksz-e Rostam VI (10,40³⁹ m x 6,98 m) – najbardziej znany relief Szapura I umieszczony w „perskiej dolinie królów”⁴⁰, położonej ok. 8 km na północny-zachód od Persepolis (Mapa 3). Szapur I na koniu w towarzystwie dwóch cesarzy. Jeden w pozycji kłęczącej, drugi – stoi trzymany przez króla za rękę. Kłęczący cesarz identyfikowany jest z Filipem Arabem, natomiast stojący z Walerianem. Identyfikacja Waleriana na podstawie fragmentu ŠKZ⁴¹ mówiącego o pochwyeniu cesarza wła-

Studi Orientali” 1971, 1, 157-162; R. Carson, *The date of the capture of Valerian I*, [w] *Actes du 9ème Congrès international de numismatique*, red. T. Hackens, R. Weiller, Louvain 1982, 461-465; E. Kettenhofen, *Das Jahr 7 Kaiser Valerians*, „Näme-ye Irān-e Bāstān” 2001, 1, 17-22; A. Goltz, U. Hartmann, *Valerianus und Gallienus*, w: *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr.*, red. K. P. Johne, Berlin 2008, 223-295.

³¹ Manichäische Homilien II 11-15; Ghirshman, *Bichâpour I...*, 11.

³² D. N. Wilber, *Persepolis the Archaeology of Parsa, Seat of the Persian Kings*, New York 1969; L. Trümpelmann, *Persepolis: Ein Weltwunder der Antike*, Mainz 1988; A. S. Shahbazi, *Persepolis*, „Encyclopaedia Iranica” 2009, (www.iranicaonline.org/articles/persepolis, odczyt z dn. 16.08.2012).

³³ A. D. H. Bivar, *Estakr-i: History and Archaeology*, „Encyclopaedia Iranica” 1997, 8, 643-646.

³⁴ U. Weber, *Hormezd I., König der Könige von Ērān und Anērān*, „Iranica Antiqua” 2007, 42, 387-418.

³⁵ L. Vanden Berghe, *Reliefs rupestres de l’Iran ancien*, Brussels 1983, 118-120; Canepa, *The Two Eyes...*, 57.

³⁶ M. Back, dz. cyt., 282-283.

³⁷ Identyfikacja na podstawie podobieństw z reliefem Naksz-e Rostam VI: G. Herrmann, *Iranische Denkmäler 10, The Sasanian Rock Reliefs at Bishapur 2, Bishapur IV, Bahram II receiving a delegation, Bishapur V, The Investiture of Bahram I, Bishapur VI, The Enthroned King*, Berlin 1981, 17-18.

³⁸ M. Boyce, *Ahura Mazda*, „Encyclopaedia Iranica” 1985, 1, 684-687.

³⁹ Przypuszczalnie szerokość reliefu Szapura I przed dodaniem Kartira, po przeróbkach szerokość: 12,95 m.

⁴⁰ E. F. Schmidt, *Persepolis: III - The Royal Tombs and other Monuments*, Chicago 1970; U. Seidl, *Naqš-e Rostam*, „Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie” 1999, 9, 165-168; H. von Gall, *Naqš-e Rostam*, „Encyclopaedia Iranica” 2009 (<http://www.iranicaonline.org/articles/naqs-e-rostam>; odczyt z dn. 18.08.2012)

⁴¹ ŠKZ 15/11/25.

snoręcznie przez króla⁴². Relief datowany na lata 260-272. Scena ma znaczenie symboliczne, ponieważ między pokojem zawartym przez Filipa Araba, a pokonaniem Waleriana upłynęło 16 lat⁴³. W czasie panowania Wahrama II (276-293)⁴⁴ dodano postać kapłana Kartira⁴⁵, wraz z jego inskrypcją (KNRm)⁴⁶.

Trzy reliefy Szapura I wykonano w wąwozie Tang-e Čogān, w pobliżu miasta Biszapur⁴⁷ (Mapa 4).

Biszapur I (9,20 m x 5,20 m) – relief poważnie uszkodzony, nie zachowała się jego górna część. Układ zachowany jak na reliefie Ardaszira I w Naksz-e Rostam (NRm I) jest podstawą do przypuszczenia, że przedstawia Ohrmazda i Szapura I⁴⁸, przy czym na rzecz identyfikacji króla przemawia miejsce wykucia reliefu – ok. olice miasta Biszapur. Utożsamienie leżącej postaci z Gordianem III, zaś klęczącej z Filipem Arabem⁴⁹ sugeruje datację reliefu na lata 244-260⁵⁰. Gdyby jednak przyjąć identyfikację jednej z postaci z Walerianem, należałoby przesunąć datację na lata 260-272⁵¹.

Biszapur II⁵² (12,50 m x 4,40 m⁵³) – relief prezentuje nowy sposób przedstawień. Wprawdzie ogólny układ wielopanelowy przypomina przedstawienia z Apadany w Persepolis⁵⁴, jednak król otrzymuje symbol władzy nie od Ohrmazda, lecz od

⁴² B. Overlaet, *A Roman Emperor at Bishapur and Darabgird: Uranius Antoninus and the Black Stone of Emesa*, „Iranica Antiqua” 2009, 44, 461-530 [497].

⁴³ Zapis wydarzeń historycznych: M. Canepa, *The Two Eyes...*, 58.

⁴⁴ U. Weber, *Wahram II: König der Könige von Ērān und Anērān*, „Iranica Antiqua” 2009, 44, 559-643.

⁴⁵ K. Maksymiuk, *Kartir- przywódca zaratusztrianizmu czy mistrz propagandy?*, [w] *Z Chrystusem w służbie Bogu i ludziom*, red. J. Gmitruk, A. Wielgosz, Warszawa/Siedlce 2012, 397-405; też: *Państwo i religia. Rozważania na temat religii, propagandy i skutków ingerencji państwa na sferę wyznaniową, na przykładzie stósunku Iranu do chrześcijan w okresie wczesnosasanidzkim*, [w] *Історія релігій в Україні*, red. O. Киричук, М. Омельчук, Львів 2012, 96-107.

⁴⁶ M. Back, dz. cyt., 384-419.

⁴⁷ Miasto zbudowane na polecenie Szapura I, przypuszczalnie przez jeńców rzymskich (E. J. Keall, *Bīšāpūr*, „Encyclopaedia Iranica” 2002, 4.3, 287-289; K. Maksymiuk, *Kilka uwag dotyczących deportacji mieszkańców Antiochii przez Szapura I*, [w] *Eurazja i Antyk*, red. A. Bednarczuk, E. Bugaj, W. Rządka, Poznań 2007, 145-153.

⁴⁸ G. Herrmann, *Iranische Denkmäler* 13..., 20-29; Overlaet, dz. cyt., 461-530; znaczenie religijne reliefu: Canepa, *The Two Eyes...*, 60.

⁴⁹ B. C. McDermot, *Roman Emperors in the Sassanian Reliefs*, „Journal of Roman Studies” 1954, 44, 76-80 i R. Ghirshman, *Iran: Parthians and Sasanians*, New York 1962, 159; B. Overlaet, dz. cyt., 497.

⁵⁰ Problemy w identyfikacji: G. Herrmann, *The Dārābgird Relief- Ardashir or Shāhpūr? A Discussion in the Context of Early Sasanian Sculpture*, „Iran” 1969, 7, 63-88 [80-83]

⁵¹ Klęcząca postać: E. Herzfeld, dz. cyt., 315; leżąca, bez diadem: M. Meyer, *Die Felsbilder Shapurs I*, „Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts” 1990, 105, 237-302 [258-260].

⁵² A. A. Sarfarāz, *Kašfe naqše barjastahāye mohemme sāsāni dar Tange Čowgān*, w: *Proceedings of the IVth Annual Symposium on Archaeological Research in Iran/Gozareshāye čāhāromin majma'e sālānaye kāveshā wa pažuhešhāye bāstānšenāsi dar Irān*, red. F. Bagherzadeh, Tehran 1976, 27-33 [31].

⁵³ Wysokość z lewej strony 4,55 m, z prawej 4,27 m.

⁵⁴ G. Herrmann, *Shapur in the East: Reflections from His Victory Reliefs*, w: *The Art and Archaeology of Ancient Persia: New Light on the Parthian and Sasanian Empires*, red. V. S. Curtis, R. Hillenbrand, J. M. Rogers, London-New York, 1998, 38-51 [40-46].

*Putto*⁵⁵, co wydaje się być zapożyczeniem z ikonografii zachodniej. W centralnym panelu przedstawiono króla siedzącego na koniu. Pod kopytami leży Gordian III, Filip Arab klęczy wznosząc ręce. Trzecia postać stojąca za królem jest trzymana przez niego za rękę. Jeśli przyjąć identyfikację na podstawie reliefu NRm VI, należy uznać, że jest to Walerian. W takim przypadku relief powinien być datowany na lata 260-272 r.⁵⁶ Identyfikacja stojącej postaci z Walerianem nie jest jednak pewna. W oparciu o twierdzenie H. von Galla, który zauważył, na reliefie stroje syryjskie⁵⁷ i interpretację reliefu Biszapur III, powstała koncepcja, że stojącą postacią może być Uraniusz Antoninus⁵⁸ (Sampsigeramos) lub Mariades⁵⁹. W takim przypadku należałoby przesunąć datację reliefu na lata 253-260.

Biszapur III (9,20 m x 6,70 m) – najbardziej rozbudowany z reliefów Szapura I składający się z pięciu paneli. W części centralnej król został przedstawiony jak na reliefie Biszapur II. Za królem stoją jego sojusznicy, przed nim pokonane ludy przynoszące dary. W przypadku identyfikacji postaci stojącej z Walerianem relief należy datować na lata 260-272, przy czym duża ilość umieszczonych szczegółów sugeruje, że jest to relief, który powstał pod koniec panowania Szapura I⁶⁰. Relief mógłby symbolizować zwycięstwo Persów nad Rzymianami i Kuzanami⁶¹, jednak identyfikacja jednego z darów jako „świętego kamienia” z Emesy pozwala postawić hipotezę, że postacią stojącą za królem jest Uraniusz Antoninus⁶², co przesunąłoby datację reliefu na lata 253-260.

Darabgerd (9,20 m x 5,45 m) – relief wykuty w jednym z najstarszych ośrodków sasanidzkich⁶³. Głównym problemem jest identyfikacja władcy perskiego. Ze względu na koronę królem może być zarówno Ardaszir I⁶⁴, jak i Szapur I⁶⁵. W przypad-

⁵⁵ Postać nagiego uskrzydłego mężczyzny z diademem w rękach to symbol boskości władzy, który miał uniwersalne znaczenie, był rozumiany również przez Kuzan (M. Canepa, *The Two Eyes...*, 75).

⁵⁶ G. Herrmann, *Iranische Denkmäler 11, The Sasanian Rock Reliefs at Bishapur: Part 3: Bishapur I, The Investiture of Shapur I?; Bishapur II, Triumph of Shapur I and Sarabi Bahram, Bahram I Enthroned; The Rock Relief at Tangi Qandil*, Berlin 1983, 12.

⁵⁷ H. von Gall, *The Representation of Foreign People on the Rock Relief Bišāpūr II: An Iconographical and Historical Problem*, [w] *The Art and Archaeology of Ancient Persia: New Light on the Parthian and Sasanian Empires*, red. V. S. Curtis, R. Hillenbrand, J. M. Rogers, London-New York, 1998, 52-57.

⁵⁸ Malalas XII, 296-297; B. Overlaet, dz. cyt., 497.

⁵⁹ R. Ghirshman, *Bichâpour...*, 109-119; tenże, *L'Iran et Rome aux premiers siècles de notre ère*, „Syria” 1972, 49, 161-165.

⁶⁰ Identyfikacja cesarza Waleriana: Ghirshman, *Iran...*, 159; E. Herzfeld, dz. cyt., 314-315; G. Herrmann, *Iranische Denkmäler 9, The Sasanian Rock Reliefs at Bishapur: Part 1: Bishapur III, Triumph Attributed to Shapur I*, Berlin 1980, 11; B. C. McDermot, dz. cyt., 76.

⁶¹ G. Herrmann, *Shapur in the East...*, 40-41.

⁶² B. Overlaet, dz. cyt., 497.

⁶³ N. Chegini, *Minting Houses of Iranian Capitals*, [w] *The Capitals of Iran*, red. M. Kiani, Tehran 1995, 743-762; H. Karimian, S. Seyedein, *Iranian Cities after the Collapse of Sasanian Kingdom: A Case Study of Darabgird*, „The International Journal of Humanities” 2011, 18.2, 51-62.

⁶⁴ B. C. McDermot, dz. cyt., 76-78; G. Herrmann, *The Dārābgird Relief...*, 65. Poparcie dla tej teorii, lecz inna identyfikacja postaci stojących przed królem D. Levit-Tawil, *The Sasanian Rock Relief at Darabgird – A Reevaluation*, „Journal of Near Eastern Studies” 1992, 51.3, 161-180.

⁶⁵ E. Herzfeld, dz. cyt., 313; R. Ghirshman, *Bichâpour...*, 147-163; L. Trümpelmann, *Das sasanidische*

ku identyfikacji Ardaszira I powstaje pytanie, kim byli trzej pokonani wrogowie przedstawieni na reliefie? Gdyby uznać, że są to Balbinus, Pupienus i Gordian III⁶⁶, wtedy relief należy datować na lata 238-240. Można oczywiście przyjąć, że relief upamiętnia mało znane zwycięstwo Ardaszira I ok. 230 r.⁶⁷, ale wtedy na reliefie powinien zostać przedstawiony Sewer Aleksander. Przeciw tej interpretacji przemawia brak potwierdzonych sukcesów militarnych Ardaszira w latach 227-230. Armia perska dotarła do Kapadocji, jednak działania w Armenii nie przyniosły usunięcia z tronu Arsacydów⁶⁸, Ardaszir nie zdobył również obleganego Nisibis⁶⁹. W identyfikacji nie pomaga *korymbos*, który nosi król. Wprawdzie na reliefie w Salmas (Rys. 9, 9a), gdzie występują obaj władcy, *korymbos* ma tylko Szapur I, jednak *korymbos* został umieszczony przy koronie Ardaszira I w Naksz-e Rostam I, czy Firuzabad I. Jeśli przyjąć, że relief przedstawia Szapura I, w takiej sytuacji wydaje się być on najwcześniejszym, ponieważ Szapur I nosi identyczną koronę jak w czasie współczesnych z ojcem⁷⁰. Uznanie, że władcą jest Szapur, nie wyjaśnia rozpoznania postaci na reliefie⁷¹. Przyjęcie na podstawie „wczesnej” korony datacji powstania pomnika przed 242 r.⁷², nie wyjaśnia tożsamości pokonanych wrogów⁷³. Można rozważyć hipotezę, że stojący przed Szapurem mężczyzna to Uraniusz Antoninus i datować relief na lata 254-260⁷⁴. Relief ten różni się od pozostałych stylem rzeźby, co z jednej strony uniemożliwia zestawienie go chronologicznie z innymi przedstawiającymi sceny triumfu⁷⁵, z drugiej może uzasadnić koncepcję, że powstał on w czasie panowania Ardaszira I, natomiast po kampanii syryjskiej został „przerobiony”⁷⁶. Wydaje się jednak, że cesarzem stojącym przed królem jest Walerian i ewentualne

Felsrelief von Darab, *Iranische Denkmäler*, Reihe 2, Lief. 6, B, Berlin 1975; L. Vanden Berghe, *La Découverte d'une sculpture rupestre à Darabgird*, „*Iranica Antiqua*” 1978, 13, 135-147.

⁶⁶ D. Levit-Tawil, dz. cyt., 171-175.

⁶⁷ B. C. McDermot, dz. cyt., 74; G. Herrmann, *The Dārābgird Relief...*, 63-88; też, *Iranische Denkmäler* 13..., 21-22.

⁶⁸ P. Asdourian, *Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom, von 190 v. Chr. bis 428 n. Chr. Ein Abriss der armenischen Geschichte in dieser Periode*, Venedig 1911, 122-123; M. L. Chaumont, *L'Arménie entre Rome et l'Iran. De l'avènement d'Auguste à l'avènement de Dioclétien*, „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt” 1976, 2.9.1, 71-194 [159]; Maksymiuk, *Polityka Sasanidów...*, 34.

⁶⁹ K. Maksymiuk, *Pogranicze persko-rzymskie...*, 38-39.

⁷⁰ V. G. Łukonin, *Monnaie d'Ardachir I et l'art officiel sassanide*, „*Iranica Antiqua*” 1968, 8, 106-117; D. Levit-Tawil, dz. cyt., 161.

⁷¹ K. Masia, *The Evolution of Swords and Daggers in the Sasanian Empire*, „*Iranica Antiqua*” 2000, 35, 185-289 [194].

⁷² R. Ghirshman, *Bichâpour...*, 10-306; P. Calmeyer, dz. cyt., 93-94].

⁷³ D. Shepherd, dz. cyt., 1082-1083; R. Ghirshman, *Bichâpour...*, 91-123 (Mariades, Gordian III, Filip Arab); B. C. McDermot, dz. cyt., 76-80; G. Herrmann, *Iranische Denkmäler* 13..., 21-22.

⁷⁴ B. Overlaet, dz. cyt., 461-530. Podstawą do tego byłyby również różnice w układzie postaci, to znaczy król nie trzyma mężczyzny za rękę (co ma miejsce na NRm VI, VŠ II i VŠ III), lecz kładzie swoją dłoń na jego głowie.

⁷⁵ Za najwcześniejszy uważa: H. von Gall, *Das Reiterkampfbild in der iranischen und iranisch beeinflussten Kunst parthischer und sasanidischer Zeit*, Berlin, 1990, 99-104; za najpóźniejszy: W. Hinz, *Altiranische Funde und Forschungen*, Berlin 1969, 148-149, 173-182.

⁷⁶ L. Trümpelmann, *Das sasanidische Felsrelief...*, 3-20; B. Overlaet, dz. cyt., 494; M. Canepa, *The Two Eyes...*, 261, przyp. 26.

poprawki, oczywiście jeśli miały miejsce, należy datować na lata 260-272.

Rag-i Bibi (6,50 m x 4,90 m) – relief bardzo uszkodzony, którego szczegóły stylistyczne sugerują, że królem jest Szapur I. Władca został przedstawiony w czasie polowania na indyjskie nosorożce. Towarzyszące mu osoby ubrane są w stroje kuszyckie⁷⁷, co mogłoby w zestawieniu z opisem granic umieszczonym w *ŠKZ*, gdzie wymieniony został *Kūšānšahr*⁷⁸, umożliwić datację reliefu na lata 260-272⁷⁹.

4.

Przyjmuje się, że osiem sasanidzkich reliefów powstało w czasie panowania Szapura I, w latach 242-272. Nie ma wątpliwości, że siedem z nich: NRb I, NRb IV, NRm VI, VŠ I, VŠ II, VŠ III, Rag-i Bibi przedstawia tego władcę. Przedmiotem dalszych dyskusji pozostaje identyfikacja króla na reliefie w Darabgerd.

Za datacją reliefów z Naksz-e Radżab na lata 242-244 przemawia brak przedstawień pokonanych przez Szapura wrogów.

Punktem wyjścia dla dokładniejszej datacji tzw. reliefów zwycięstwa jest identyfikacja występujących na nich postaci. Nie ma wątpliwości, jeśli chodzi o relief z Naksz-e Rostam. W oparciu o tekst *ŠKZ* należy przyjąć, że przedstawia on Filipa Araba i Waleriana, powinien więc być datowany na lata 260-272. Problemem jest datacja reliefów z Biszapur. Uszkodzenie reliefu VŠ I pozwala jedynie na identyfikację Filipa Araba i Gordiana III, dlatego datację można uściślić wyłącznie do lat 244-272. Ożywioną dyskusję wywołują dwa pozostałe reliefy Szapura I z Biszapur. Jedną z ciekawszych hipotez wydaje się być postawiona przez B. Overlaeta teza, że stojącą obok króla postacią jest Uraniusz Antoninus. Poparciem tej tezy jest rozpoznanie na reliefie VŠ III czarnego kamienia z Emesy. O ile identyfikacja kamienia wydaje się być pewna, to należy zastanowić się czy Szapur I umieściłby na reliefie osobę, której nie uznawałby za równą sobie? Z punktu widzenia propagandowego jest to mało prawdopodobne, tym bardziej, że można odwołać się tutaj do relacji króla z Septymianem Odenatem, z którym nawet nie podjął rozmów⁸⁰. Jeśli chodzi o samo przedstawienie „kamienia z Emesy”, należy zwrócić uwagę, że układ reliefu jest nawiązaniem do rzeźb z Apadany w Persepolis. W kontekście działań militarnych i kilkakrotnego spustoszenia Syrii przez wojska perskie nie powinno dziwić symboliczne przedstawienie „przynoszących dary” Syryjczyków. Za póź-

⁷⁷ O podboju Kuszan: M. Carter, *A numismatic reconstruction of Kushano-Sasanian history*, „American Numismatic Society Monographs and Notes” 1985, 30, 215-281; J. Cribb, *Numismatic evidence for Kushano-Sasanian chronology*, „Studia Iranica” 1991, 19, 151-193; Według Greneta, podbój Baktrii nastąpił w czasie panowania Ardaszira, natomiast druga faza ekspansji miała miejsce pod rządami Szapura (Grenet, dz. cyt., 129-130).

⁷⁸ *ŠKZ* 3/2/4.

⁷⁹ F. Grenet, dz. cyt., 129.

⁸⁰ K. Maksymiuk, *Odenat-Rzymianin czy Palmyreńczyk*, „EOS” 1998, 85, 143-154; U. Hartmann, *Das palmyrenische Teilreich*, Stuttgart 2001, 162-230; P. Southern, *Empress Zenobia: Palmyra's Rebel Queen*, London-New York 2008, 57-82.

ną datacją tzw. reliefów zwycięstwa przemawia ich niesymetryczna kompozycja, która jest nietypowa dla rzeźb perskich⁸¹. Należy w tym przypadku przyjąć, że mogły one zostać wykonane przez rzemieślników rzymskich, deportowanych przez Szapura I w czasie wojen z zachodnim sąsiadem⁸². Nie ułatwia to jednak w żaden sposób uściślenia datacji, ponieważ pierwsza deportacja miała miejsce już w czasie drugiego konfliktu z Rzymem⁸³. Wydaje się, że największym sukcesem Szapura I było wzięcie do niewoli Waleriana. Można przypuszczać, że cesarz przebywał w Biszapur⁸⁴, naturalnym więc wydaje się być umieszczenie go na reliefach zarówno VŠ II jak i VŠ III, co pozwala na datowanie tych reliefów na lata 260-272. Powyższe rozważania nie pomagają w datacji najbardziej kontrowersyjnego reliefu z Darabgerd, która będzie bez wątplenia przedmiotem dalszych dyskusji.

Bibliografia

Wydania tekstów źródłowych:

- Agathias: *Agathiae Myrinaei historiarum libri quinque*, ed. R. Keydell, (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 2), Berlin 1967.
- Ammianus Marcellinus: *Ammianus Marcellinus: Römische Geschichte*, ed./tr. W. Seyfarth, vols. I-IV, Berlin 1968-1971.
- Anonymus post Dionem: *Anonymus qui Dionis Cassi historias continuavit*, ed. C. Müller, (Fragmenta Historicum Graecorum 4), Paris 1851, 192-200.
- Aurelius Victor: *Aurelius Victor, Liber de Caesaribus*, ed. F. Pichlmayr, rev. R. Gruendel, Leipzig 1970.
- Chronicon Paschale: *Chronicon Paschale*, ed. L. Dindorf, (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 16-17), Bonn 1832.
- Codex Manichaicus Coloniensis: L. Koenen, C. Römer, *Der Kölner Mani-Kodex. Über das Werden seines Leibes. Kritische Edition aufgrund der von A. Henrichs und L. Koenen besorgten Erstedition*, Opladen 1988.
- Elias: *Eliae metropolitae Nisibeni opus chronologicum*, edd. J. B. Chabot, E.W. Brooks, (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 62-63, Scriptorum Syriacae 21-24), Paris 1909-1910.
- Eusebius: *Eusebius Caesariensis, Historia ecclesiastica*, ed. E. Schwartz, (Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten [drei] Jahrhunderte 9. 1-3), Leipzig 1903-1909.
- Eutropius: *Eutropi Breviarium ab urbe condita*, ed. C. Santini, Leipzig 1979.
- Evagrius: *The Ecclesiastical History of Evagrius*, edd. J. Bidez, L. Parmentier, London

⁸¹ M. C. McKintosh, *Roman Influences on the Victory Reliefs of Shapur I of Persia*, „California Studies in Classical Antiquity” 1973, 6, 181-203 [184]. Analiza kompozycji reliefów wczesnosasanidzkich sugeruje istnienie co najmniej dwóch szkół artystycznych (E. Thompson, *Composition and Continuity in Sasanian Rock Reliefs*, „Iranica Antiqua” 2008, 43, 299-358)

⁸² E. Kettenhofen, *Deportations II. In the Parthian and Sasanian period*, „Encyclopaedia Iranica” 1996, 7, 297-308; K. Maksymiuk, *Kilka uwag...*, 145-153; K. Mosig-Walburg, *Deportationen römischer Christen in das Sasanidenreich durch Shapur I. und ihre Folgen - Eine Neubewertung*, „Klio” 2010, 92.1, 117-156.

⁸³ K. Maksymiuk, *Polityka Sasanidów...*, 61-68; taż, *Geografia wojen...*, 31-34.

⁸⁴ ŚKZ 15/11/25-26.

- 1898.
- Festus: *The Breviarium of Festus*, ed. J. W. Eadie, London 1967.
 - HA: *The Scriptores Historiae Augustae*, tr. D. Magie, vols. I-III, (The Loeb Classical Library), London/Cambridge, Mass. 1921-1932.
 - Herodian: *Herodian, History of the Empire from the Time of Marcus Aurelius*, tr. C. R. Whitaker, vols. I-II, (The Loeb Classical Library), London/Cambridge, Mass. 1969-1970.
 - Hieronymus: *Die Chronik des Hieronymus*, ed. R. Helm, (Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten [drei] Jahrhunderte 47), Leipzig 1913.
 - Kephalaia: *Kephalaia*, edd. A. Böhlig, H. J. Polotsky, Stuttgart 1940.
 - KKZ⁸⁵: M. Back, *Die sassanidischen Staatsinschriften. Studien zur Orthographie und Phonologie des Mittelpersischen der Inschriften zusammen mit einem etymologischen Index des mittelpersischen Wortgutes und einem Textcorpus der behandelten Inschriften*, Leiden 1978, 472-489.
 - Kronika z Arbeli: *Mšiha-Zkha*, ed/tr. A. Mingana, Sources syriaques 1, Leipzig 1908, 1-168.
 - Kronika z Se'ert: *Histoire Nestorienne inédite, Chronique de Se'ert*, ed. A. Scher, tr. l'abbé Pierre, (Patrologia Orientalis 4), Paris 1908.
 - Lactantius: *Lactantius, De Mortibus Persecutorum*, ed. J. Creed, Oxford 1984.
 - Malalas: *Ioannis Malalae Chronographia*, ed. L. Dindorf, (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 15), Bonn 1831.
 - Manichäische Homilien: *Manichäische Homilien*, ed. H. J. Polotsky, Stuttgart 1934.
 - Oracula Sibyllina: *Die Oracula Sibyllina*, ed. J. Geffcken, Leipzig 1902.
 - Orosius: *Pauli Orosii Historiarum Adversum Paganos Libri VII*, ed. C. Zangemeister, Leipzig 1889.
 - Petrus Patricius: *Petrus Patricius*, ed. C. Müller, (Fragmenta Historicum Graecorum 4), Paris 1851, 181-192.
 - ŠNRb: M. Back, *Die sassanidischen Staatsinschriften. Studien zur Orthographie und Phonologie des Mittelpersischen der Inschriften zusammen mit einem etymologischen Index des mittelpersischen Wortgutes und einem Textcorpus der behandelten Inschriften*, Leiden 1978, 282-283.
 - ŠKZ⁸⁶: M. Back, *Die sassanidischen Staatsinschriften. Studien zur Orthographie und Phonologie des Mittelpersischen der Inschriften zusammen mit einem etymologischen Index des mittelpersischen Wortgutes und einem Textcorpus der behandelten Inschriften*, Leiden 1978, 284-371.
 - ŠVŠ⁸⁷: M. Back, *Die sassanidischen Staatsinschriften. Studien zur Orthographie und Phonologie des Mittelpersischen der Inschriften zusammen mit einem etymologischen Index des mittelpersischen Wortgutes und einem Textcorpus der behandelten Inschriften*, Leiden 1978, 378-383.
 - Syncellus: *Georgii Syncelli Ecloga Chronographica*, ed. A. A. Mosshammer, Leipzig 1984.
 - Tabari: *Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari*, ed. M. J. de Goeje, Leiden 1893; *The Sāsānids, the Byzantines, the Lakhmids, and Yemen*, tr. C. E. Bosworth, New York 1999.
 - Zonaras: *Ioannes Zonaras, Annales*, edd. M. Pinder, T. Büttner-Wobst, vols. I-III, (Corpus

⁸⁵ Inskrypcje Kartira zawierające niemal identyczny tekst: KKZ (inskrpcja z Kaabaje Zartoszt w Naksze Rostam); KNRm (inskrpcja z reliefu Szapura I w Naksze Rostam); KSM (inskrpcja z reliefu Wahrama II w Sar Maszchad).

⁸⁶ Inskrypcja Szapura I z Kaabaje Zartoszt w Naksze Rostam.

⁸⁷ Inskrypcja Szapura I z kolumny w Biszapur.

Scriptorum Historiae Byzantinae 42-43), Bonn 1841-1879.

- Zosimos: *Zosime, Histoire Nouvelle*, ed. F. Paschoud, vols. I-III, Paris 1971-1989.

Literatura:

- Alföldi A., *Die Hauptereignisse der Jahre 253-261 n. Chr. im Orient im Spiegel der Münzprägung*, „Berytus” 1937, 4, 41-68.
- Alföldi A., *Die römische Münzprägung und die historischen Ereignisse im Osten zwischen 260 und 270 n. Chr.*, „Berytus” 1938, 5, 47-91.
- Alram M., Gyselen R., *Sylloge Nummorum Sasanidarum. Tome I. Ardashir Ier et Shapur Ier*, Paris/Berlin/Wien 2003.
- Asdourian P., *Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom, von 190 v. Chr. bis 428 n. Chr. Ein Abriss der armenischen Geschichte in dieser Periode*, Venedig 1911.
- Azarpay G., *Crowns and Some Royal Insignia in Early Iran*, „Iranica Antiqua” 1972, 9, 108-115.
- Back M., *Die sassanidischen Staatsinschriften. Studien zur Orthographie und Phonologie des Mittelpersischen der Inschriften zusammen mit einem etymologischen Index des mittelpersischen Wortgutes und einem Textcorpus der behandelten Inschriften*, Leiden 1978.
- Bivar A. D. H., *Estakr-i: History and Archaeology*, „Encyclopaedia Iranica” 1997, 8, 643-646.
- Boyce M., *Ahura Mazda*, „Encyclopaedia Iranica” 1985, 1, 684-687.
- Boyce M., *Apam Napāt*, „Encyclopaedia Iranica” 1987, 2, 149-150.
- Calmeyer P., *Zur Genese altiranischer Motive. IV: ‘Persönliche Krone’ und Diadem; V. Synarchie*, „Archaeologische Mitteilungen aus Iran N.S.” 1976, 9, 45-95.
- Canepa M., *The Two Eyes of the Earth: Art and Ritual of Kingship between Rome and Sasanian Iran*, Los Angeles/London 2009.
- Canepa M., *Technologies of Memory in Early Sasanian Iran: Achaemenid Sites and Sasanian Identity*, „American Journal of Archaeology” 2010, 114.4, 563-696.
- Carson R., *The date of the capture of Valerian I*, w: *Actes du 9ème Congrès international de numismatique*, red. T. Hackens, R. Weiller, Louvain 1982, 461-465.
- Carter M., *A numismatic reconstruction of Kushano-Sasanian history*, „American Numismatic Society Monographs and Notes” 1985, 30, 215-281.
- Chaumont M. L., *L’Arménie entre Rome et l’Iran. De l’avènement d’Auguste à l’avènement de Dioclétien*, „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt” 1976, 2.9.1, 71-194.
- Chaumont M. L., *A propos de la chute de Hatra et du couronnement de Shapur Ier*, „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” 1979, 27, 207-237.
- Chegini N., *Minting Houses of Iranian Capitals*, w: *The Capitals of Iran*, red. M. Kiani, Tehran 1995, 743-762.
- Choksy J. K., *Sacral Kingship in Sasanian Iran*, „Bulletin of the Asia Institute” 1988, 2, 35-52.
- Christensen A., *L’Iran sous les Sassanides*, Copenhagen 1944.
- Cribb J., *Numismatic evidence for Kushano-Sasanian chronology*, „Studia Iranica” 1991, 19, 151-193.
- Daryaee T., *Sasanian Persia, The Rise and Fall of an Empire*, London/New York 2009.
- Daryaee T., *The Idea of Ērānšāhr: Jewish, Christian and Manichaean Views in Late Antiquity*, „Orientalia Romana” 2010, 9, 91-108.
- de Waele É., *L’investiture et le triomphe dans la thématique de la sculpture rupestre sassanide*, w: *Archaeologia Iranica et Orientalis. Miscellanea in Honorem Louis Vanden Berghe*, red. L.

- de Meyer, E. Haerinck, Ghent 1989, 811-830.
- Dignas B., Winter E., *Rome and Persia in Late Antiquity. Neighbours and Rivals*, Cambridge 2007.
 - Dodgeon M. H., Lieu S. N. D., *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 226-363: A Documentary History*, New York 1991.
 - Enßlin W., *Zu den Kriegen des Sassaniden Schapur I*, München 1949.
 - Erdmann K., *Die Entwicklung der sasanidischen Krone*, „Ars Islamica” 1951, 15/16, 87-123.
 - Felix W., *Antike literarische Quellen zur Aussenpolitik des Sāsānidenstaates. Erster Band (224-309)*, Vienna 1985.
 - Fórizs L., *Apām. Napāt. Dīrghatamas and the Construction of the Brick Altar. Analysis of RV 1.143*, w: *Buddhist Studies (Papers of the 12th World Sanskrit Conference)*, red. R. Gombrich, C. Scherrer-Schaub, Delhi 2008 (http://forizslaszlo.com/tudomany/forizs_dirghatamas.pdf, odczyt z dn. 15.08.2012).
 - Frye R., *The Political History of Iran under the Sasanians*, w: *The Cambridge History of Iran Vol. 3, part 1. The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, red. E. Yarshater, Cambridge 1983, 116-180.
 - Gagé J., *Les Perses à Antioche et les courses del'hippodrome au milieu du IIIe siècle. À propos du «transfuge» syrien Mariadès*, „Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg” 1952, 31, 301-324.
 - Gagé J., *Comment Sapor a-t-il „trionphé” de Valérien?*, „Syria” 1965, 42, 343-388.
 - Ghirshman R., *Iran: Parthians and Sasanians*, New York 1962.
 - Ghirshman R., *Fouilles de Châpour. Bichâpour*, vol. I, Paris 1971.
 - Ghirshman R., *L'Iran et Rome aux premiers siècles de notre ère*, „Syria” 1972, 49, 161-165.
 - Ghirshman R., *Les scènes d'investiture royale dans l'art rupestre des Sassanides et leur origine*, „Syria” 1975, 52.1-2, 119-129.
 - Gnoli G., *Über das iranische *h₁arnah: lautliche, morphologische und etymologische Probleme. Zum Stand der Forschung*, „Altorientalische Forschungen” 1996, 23, 171-180.
 - Gnoli G., *Farr(ah)*, „Encyclopaedia Iranica” 1999, 9.3, 312-319.
 - Göbl R., *Investitur im sasanidischen Iran und ihre numismatische Bezeugung, (Zugleich ein Beitrag zur Ikonographie der Göttin Anāhit)*, „Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes” 1960, 56, 36-51.
 - Göbl R., *Sasanian Numismatics*, Braunschweig 1971.
 - Göbl R., *Der Triumph des Sāsāniden Shāhpuhr über Gordian, Philippus und Valerianus*, Wien 1974.
 - Göbl R., *Sasanian Coins*, [w:] *The Cambridge History of Iran Vol. 3, part 1. The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, red. E. Yarshater, Cambridge 1983, 322-343.
 - Goltz A., Hartmann U., *Valerianus und Gallienus*, [w:] *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr.*, red. K. P. Johne, Berlin 2008, 223-295.
 - Grenet F., *Découverte d'un relief sassanide dans le nord de l'Afghanistan*, „Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres” 2005, 149.1, 115-133.
 - Grenet F., Lee J., Martinez P., Ory F., *The Sasanian relief at Ragi Bibi (Northern Afghanistan)*, „Proceedings of the British Academy” 2007, 133, 243-267.
 - Gropp G., *Ka'ba-ye Zardošt, “Ka'ba of Zoroaster”, an ancient building at Naqš-e Rostam near Persepolis*, „Encyclopaedia Iranica” 2004, 15, 271-272.
 - Harper O., *In search of a cultural identity: monuments and artifacts of the Sasanian Near East, 3rd to 7th century A.D.*, New York 2006.

- Hartmann U., *Das palmyrenische Teilreich*, Stuttgart 2001.
- Hartmann U., *Mareades- ein sasanidischer Quisling ?*, w: *Ērān und Anērān. Studien zu den Beziehungen zwischen dem Sasanidenreich und der Mittelmeerwelt. Beiträge des Internationalen Colloquiums in Eutin, 89 Juni 2000*, red. J. Wiesehöfer, Ph. Huyse, Stuttgart 2006, 105-142.
- Henrichs A., Koenen L., *Der Kölner Mani-Kodex (P. Colon. inv. nr. 4780)*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 1975, 19, 1-85.
- Herrmann G., *The Dārābgird Relief- Ardashīr or Shāhpūr? A Discussion in the Context of Early Sasanian Sculpture*, „Iran” 1969, 7, 63-88.
- Herrmann G., *Iranische Denkmäler 9, The Sasanian Rock Reliefs at Bishapur: Part 1: Bishapur III, Triumph Attributed to Shapur I*, Berlin 1980.
- Herrmann G., *Iranische Denkmäler 10, The Sasanian Rock Reliefs at Bishapur 2, Bishapur IV, Bahram II receiving a delegation, Bishapur V, The Investiture of Bahram I, Bishapur VI, The Enthroned King*, Berlin 1981.
- Herrmann G., *Iranische Denkmäler 11, The Sasanian Rock Reliefs at Bishapur: Part 3: Bishapur I, The Investiture of Shapur I?; Bishapur II, Triumph of Shapur I and Sarabi Bahram, Bahram I Enthroned; The Rock Relief at Tangi Qandil*, Berlin 1983.
- Herrmann G., *Iranische Denkmäler 13, The Sasanian Rock Reliefs at Naqsh-i Rostam, Naqsh-i Rostam 6, The Triumph of Shapur I; Kerdīr’s Inscription*, Berlin 1989.
- Herrmann G., *Shapur in the East: Reflections from His Victory Reliefs*, [w:] *The Art and Archaeology of Ancient Persia: New Light on the Parthian and Sasanian Empires*, red. V. S. Curtis, R. Hillenbrand, J. M. Rogers, London/New York, 1998, 38-51.
- Herrmann G., *The rock reliefs of Sasanian Iran*, w: *Mesopotamia and Iran in the Parthian and Sasanian periods: rejection and revival c. 238 BC-AD 642: proceedings of a seminar in memory of Vladimir G. Lukonin*, red. J. Curtis, London 2000, 35-45.
- Herzfeld E., *Iran in the Ancient Near East*, London 1941.
- Hinz W., *Das Sasanidische Felsrelief von Salmas*, „Iranica Antiqua” 1965, 5, 148-160.
- Hinz W., *Altiranische Funde und Forschungen*, Berlin 1969.
- Huff D., *Fārs v. Monuments*, „Encyclopaedia Iranica” 1999, 9.4, 351-356.
- Huff D., *Formation and Ideology of the Sasanian State in the Context of the Archaeological Evidence*, w: *The Idea of Iran III. The Sasanian Era*, red. V. S. Curtis, S. Stewart, London 2008, 31-59.
- Huttner U., *Von Maximinus Thrax bis Aemilianus*, w: *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284). Band 1*, red. K. P. Johne, Berlin 2008, 161-221.
- Huyse Ph., *Die dreisprachige Inschrift Šābuhrs I. an der Ka’ba-i Zardušt (ŠKZ)*, London 1999.
- Huyse Ph., *Die sasanidische Königstitulatur: Eine Gegenberstellung der Quellen*, w: *Ērān ud Anērān. Studien zu den Beziehungen zwischen dem Sasanidenreich und der Mittelmeerwelt. Beiträge des Internationalen Colloquiums in Eutin, 8.9. Juni 2000*, red. J. Wiesehöfer, Ph. Huyse, Stuttgart 2006, 181-201.
- Izvorski P., *Epizod Cyriadesa w «Scriptores Historiae Augustae»*. Wątki publicystyczne w tradycji wojen rzymsko-perskich lat 50. III w. A.D. w SHA, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Historia” 2004, 131, 9-23.
- Kaim B., *Irańska ideologia władzy królewskiej w okresie panowania Sasanidów*, Warszawa 1997.
- Kaim B., *Investiture or Mithra. Towards a New Interpretation of So Called Investiture Scenes in Parthian and Sasanian Art*, *Iranica Antiqua* 2009, 44, 403-415.

- Karimian H., Seyedein S., *Iranian Cities after the Collapse of Sasanian Kingdom: A Case Study of Darabgird*, „The International Journal of Humanities” 2011, 18.2, 51-62.
- Kaya M. A., III. Gordianus'un Pers (=Sasani) Seferi: Güzergah, Savaşlar ve İmparatorun Ölümü, „Tarih İncelemeleri Dergisi” 2005, 20.1, 157-167.
- Keall E. J., *Bīšāpūr*, „Encyclopaedia Iranica” 2002, 4.3, 287-289.
- Kettenhofen E., *Die römisch-persischen Kriege des 3. Jahrhunderts nach Chr. nach der Inschrift Šahpuhrs I. an der Ka'be-ye Zartošt (ŠKZ)*, Wiesbaden 1982.
- Kettenhofen E., *The Persian campaign of Gordian III and the inscription of Sapuhr I at the Ka'be-ye Zartošt*, [w:] *Armies and frontiers in Roman and Byzantine Anatolia. Proceedings of a colloquium held at University College Swansea 1981*, red. St. Mitchel, Oxford 1983, 151-171.
- Kettenhofen E., *Deportations II. In the Parthian and Sasanian period*, „Encyclopaedia Iranica” 1996, 7, 297-308.
- Kettenhofen E., *Das Jahr 7 Kaiser Valerians*, „Nāme-ye Irān-e Bāstān” 2001, 1, 17-22.
- Körner C., *Der Perserfriede von 244 n. Chr. und Meilensteinfunde aus Kappadokien*, [w:] *Siedlung und Verkehr im römischen Reich*, red. R. Frei-Stolba, Bern 2004, 317-329.
- Lecoq P., *Ahura Mazda ou X^aarnah*, „Acta Iranica” 1984, 23, 301-326.
- Levit-Tawil D., *The Sasanian Rock Relief at Darabgird - A Reevaluation*, „Journal of Near Eastern Studies” 1992, 51.3, 161-180.
- Loriot X., *Les premières années de la grande crise du IIIe siècle: De l'avènement de Maximin le Thrace (235) à la mort de Gordien III (244)*, „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt” 1975, 2.2, 763-774.
- Lubotsky A., *Avestan x^aarānah: the etymology and concept*, w: *Sprache und Kultur der Indogermanen, Akten der X. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, Innsbruck, 2228. September 1996*, red. W. Meid, Innsbruck 1998, 479-488.
- Łopuszański G., *La date de la capture de Valérien en la chronologie des empereurs gaulois*, Bruxelles 1951.
- Łukonin V. G., *Monnaie d'Ardachir I et l'art officiel sassanide*, „Iranica Antiqua” 1968, 8, 106-117.
- Maksymiuk K., *Odenat-Rzymianin czy Palmyreńczyk*, „EOS” 1998, 85, 143-154.
- Maksymiuk K., *Objęcie tronu przez Szapura I jako przykład problemów datacji III w.n.e.*, „Szkice Podlaskie” 2001, 9, 151-155.
- Maksymiuk K., *Polityka Sasanidów wobec wschodnich prowincji Cesarstwa Rzymskiego w III w. n.e.*, Siedlce 2005.
- Maksymiuk K., *Kilka uwag dotyczących deportacji mieszkańców Antiochii przez Szapura I*, [w:] *Eurazja i Antyk*, red. A. Bednarczuk, E. Bugaj, W. Rządka, Poznań 2007, 145-153.
- Maksymiuk K., *Pogranicze persko-rzymskie w działaniach Husrowa I Anuszirowana, Geneza problemów polityczno-religijnych w relacjach Iranu i Rzymu w okresie sasanidzkim*, Siedlce 2011.
- Maksymiuk K., *Geografia wojen persko-rzymskich, Działania militarne Rzymu i Iranu w okresie sasanidzkim*, Siedlce 2012.
- Maksymiuk K., *Kartir- przywódca zaratusztrianizmu czy mistrz propagandy?* [w:] *Z Chrystusem w służbie Bogu i ludziom*, red. J. Gmitruk, A. Wielgosz, Warszawa/Siedlce 2012, 397-405.
- Maksymiuk K., *Państwo i religia. Rozważania na temat religii, propagandy i skutków ingerencji państwa w sferę wyznaniową, na przykładzie stosunku Iranu do chrześcijan w okresie wczesnosasanidzkim*, [w:] *Історія релігії в Україні*, red. О. Киричук, М. Омельчук, Львів 2012, 96-107.

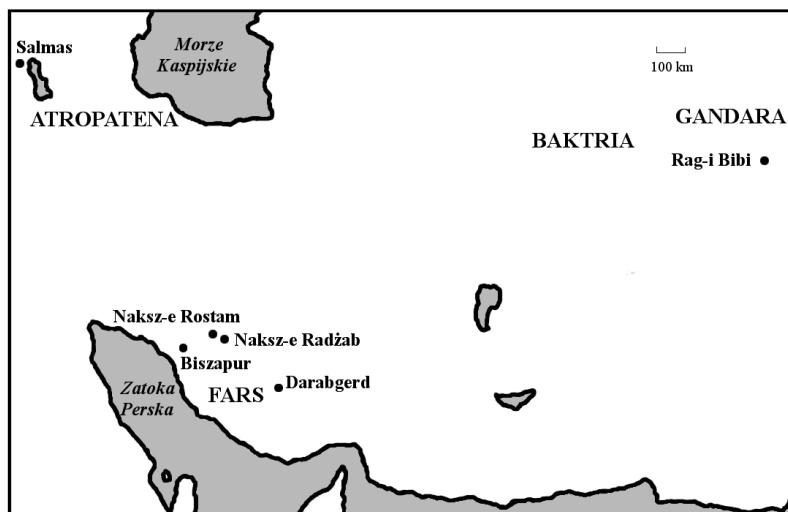
- *Manichäische Homilien*, ed. H. J. Polotsky, Stuttgart 1934.
- Maricq A., *Res Gestae Divi Saporis*, „Syria” 1958, 35, 295-360.
- Masia K., *The Evolution of Swords and Daggers in the Sasanian Empire*, „Iranica Antiqua” 2000, 35, 185-289.
- McDermot B. C., *Roman Emperors in the Sassanian Reliefs*, „Journal of Roman Studies” 1954, 44, 76-80.
- McDonald D. J., *The death of Gordian III - another tradition*, „Historia” 1981, 30, 502-508.
- McKintosh M. C., *Roman Influences on the Victory Reliefs of Shapur I of Persia*, „California Studies in Classical Antiquity” 1973, 6, 181-203.
- Meyer M., *Die Felsbilder Shapurs I*, „Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts” 1990, 105, 237-302.
- Mosig-Walburg K., *Bisher nicht beachtete Münzen Šâpûrs I. Ein Beitrag zur Chronologie des Regierungsantritts des zweiten Sasanidenkönigs*, „Boreas” 1980, 3, 117-126.
- Mosig-Walburg K., *Šâpûr I. „König von Iran” - Faktum oder Irrtum?*, „Schweizerische Numismatische Rundschau” 1990, 69, 103-126.
- Mosig-Walburg K., *Römer und Perser: vom 3. Jahrhundert bis zum Jahr 363 n. Chr.*, Gutenberg 2009.
- Mosig-Walburg K., *Deportationen römischer Christen in das Sasanidenreich durch Shapur I. und ihre Folgen - Eine Neubewertung*, „Klio” 2010, 92.1, 117-156.
- Mosig-Walburg K., *Das « sasanidische Kronengesetz»: Entstehung und Entwicklung eines modernen Konstrukts. Zugleich ein Beitrag zur Deutung des Reliefs Narses in Naqshi Rostam*, „Klio” 2011, 93.2, 446-473.
- Olbrycht M. J., *Iran pod panowaniem dynastii Sasanidów (224-651)*, w: *Historia Iranu*, red. A. Krasnowolska, Wrocław 2010, 223-285.
- Overlaet B., *A Roman Emperor at Bishapur and Darabgird: Uranius Antoninus and the Black Stone of Emesa*, „Iranica Antiqua” 2009, 44, 461-530.
- Panaino A., *The origin of the Pahlavi name Burz “Apam Napat”: A Semasiological Study*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 1995, 48, 117-126.
- Panaino A., *Astral characters of kingship in the Sasanian and Byzantine worlds*, „La Persia e Bisanzio. Atti dei convegni Lincei” 2004, 201, 555-594.
- Peck E. H., *Crown II, From the Seleucids to the Islamic conquest*, „Encyclopaedia Iranica” 1993, 6.4, 408-418.
- Pekary Th., *Le « tribut » aux Perses et les finances de Philippe l’Arabe*, „Syria” 1961, 38, 275-283.
- Pekary Th., *Bemerkungen zur Chronologie des Jahrzehntes 250-260*, „Historia” 1962, 11, 123-128.
- Pope A., *A Survey of Persian Art*, t. 2, London/New York 1967, 596-597.
- Rahim Shayegan M., *Arsacids and Sasanians: Political Ideology in Post Hellenistic and Late Antique Persia*, Cambridge 2011.
- Sarfarāz A. A., *Kašfe naqše barjastahāye mohemme sāsānī dar Tange Čowgān*, w: *Proceedings of the IVth Annual Symposium on Archaeological Research in Iran/Gozārešhāye čāhāromin majma’e sālānaye kāvešhā wa pažuhešhāye bāstānšenāsi dar Irān*, red. F. Bagherzadeh, Tehran 1976, 27-33.
- Schippmann K., *Grundzüge der Geschichte des sasanidischen Reiches*, Darmstadt 1990.
- Schmidt E. F., *Persepolis: III - The Royal Tombs and other Monuments*, Chicago 1970.
- Seidl U., *Naqš-i Rostam*, „Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie” 1999, 9, 165-168.
- Shahbazi A. S., *Persepolis*, „Encyclopaedia Iranica” 2009, (www.iranicaonline.org/article)

- les/persepolis, odczyt z dn. 16.08.2012).
- Shepherd D., *Sasanian Art*, w: *The Cambridge History of Iran Vol. 3, part 1. The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, red. E. Yarshater, Cambridge 1983, 1055-1112.
 - Skjaervø P. O., Alram M., Blet-Lemarquand M., *Shapur, King of Kings of Iranians and non-Iranians*, „Res Orientales” 2007, 17, 11-41.
 - Soudavar A., *The Aura of Kings: Legitimacy and Divine Sanction in Iranian Kingship*, Costa Mesa 2003.
 - Soudavar A., *The Vocabulary and Syntax of Iconography in Sasanian Iran*, „Iranica Antiqua” 2009, 44, 417-460.
 - Soudavar A., *Farr(ah)II. Iconography of Farr(ah)/x^oarənah*, „Encyclopaedia Iranica”, 2010 (<http://www.iranicaonline.org/articles/farriiiconography>, odczyt z dn. 15.08.2012).
 - Soudavar A., *Looking through The Two Eyes of the Earth: A Reassessment of Sasanian Rock Reliefs*, „Iranian Studies” 2012, 45.1, 29-58.
 - Soudavar A., *Astyages, Cyrus and Zoroaster: Solving a Historical Dilemma*, 7th European Conference of Iranian Studies (ECIS 7) September 7-10, 2011, Kraków (<http://www.soudavar.com/Astyages%209.pdf>, odczyt z dn. 15.08.2012).
 - Southern P., *Empress Zenobia: Palmyra's Rebel Queen*, London/New York 2008.
 - Stolte B., *The Roman Emperor Valerian and Sapor I, King of Persia*, „Rivista degli Studi Orientali” 1971, 1, 157-162.
 - Strobel K., *Das Imperium Romanum im „3. Jahrhundert“: Modell einer historischen Krise? Zur Frage mentaler Strukturen breiterer Bevölkerungsschichten in der Zeit von Marc Aurel bis zum Ausgang des 3. Jh. n. Chr.*, Stuttgart 1993, 220-256.
 - Sundermann W., *Shapur's Coronation: The Evidence of the Cologne Mani Codex Reconsidered and Compared with Other Texts*, „Bulletin of the Asia Institute” 1990, 4, 295-299.
 - Thompson E., *Composition and Continuity in Sasanian Rock Reliefs*, „Iranica Antiqua” 2008, 43, 299-358.
 - Townshend P. W., *The Revolution of A.D. 238: The Leaders and Their Aims*, „Yale Classical Studies” 1955, 14, 49-105.
 - Trümpelmann L., *Das sasanidische Felsrelief von Darab*, Iranische Denkmäler, Reihe 2, Lief. 6, B, Berlin 1975.
 - Trümpelmann L., *Persepolis: Ein Weltwunder der Antike*, Mainz 1988.
 - Vanden Berghe L., *La Découverte d'une sculpture rupestre à Darabgird*, „Iranica Antiqua” 1978, 13, 135-147.
 - Vanden Berghe L., *Reliefs rupestres de l'Iran ancien*, Brussels 1983.
 - Vanden Berghe L., *Les scènes d'investiture sur les reliefs rupestres de l'Iran ancien. Évolution et signification*, w: *Orientalia Iosephi Tucci Memoriae Dicata*, red. G. Gnoli, L. Lanciotti, Rome 1988, 1511-1531.
 - von Gall H., *Das Reiterkampfbild in der iranischen und iranisch beeinflussten Kunst parthischer und sasanidischer Zeit*, Berlin, 1990.
 - von Gall H., *The Representation of Foreign People on the Rock Relief Bīšāpūr II: An Iconographical and Historical Problem*, w: *The Art and Archaeology of Ancient Persia: New Light on the Parthian and Sasanian Empires*, red. V. S. Curtis, R. Hillenbrand, J. M. Rogers, London/New York, 1998, 52-57.
 - von Gall H., *Naqš-e Rostam*, „Encyclopaedia Iranica” 2009 (<http://www.iranicaonline.org/articles/naqs-e-rostam>; odczyt z dn. 18.08.2012).
 - Weber U., *Hormezd I., König der Könige von Ērān und Anērān*, „Iranica Antiqua” 2007, 42, 387-418.
 - Weber U., *Wahram II: König der Könige von Ērān und Anērān*, „Iranica Antiqua” 2009, 44,

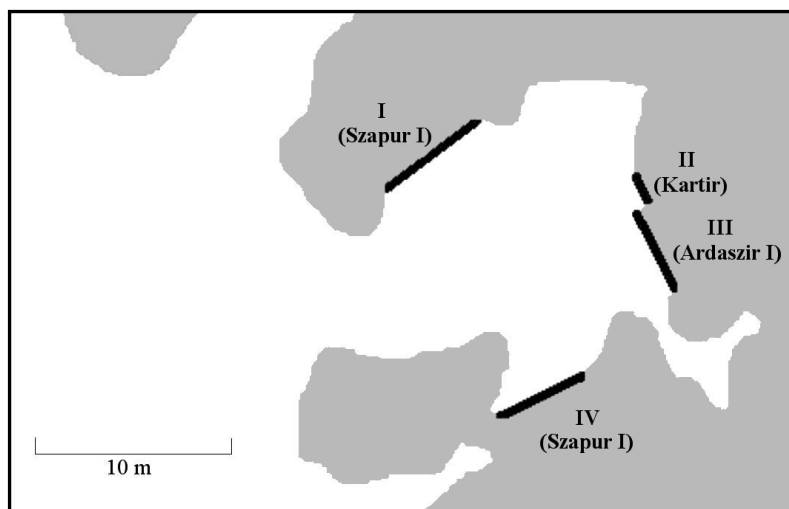
559-643.

- Wiesehöfer J., *Ardašir I*, „Encyclopaedia Iranica” 1987, 2, 371-376.
- Wilber D. N., *Persepolis the Archaeology of Parsa, Seat of the Persian Kings*, New York 1969.
- Winter E., *Die sâsânidisch-römischen Friedensverträge des 3. Jahrhunderts n. Chr. Ein Beitrag zum Verständnis der aussenpolitischen Beziehungen zwieschen den beiden Grossmächten*, Frankfurt/Lang 1988.

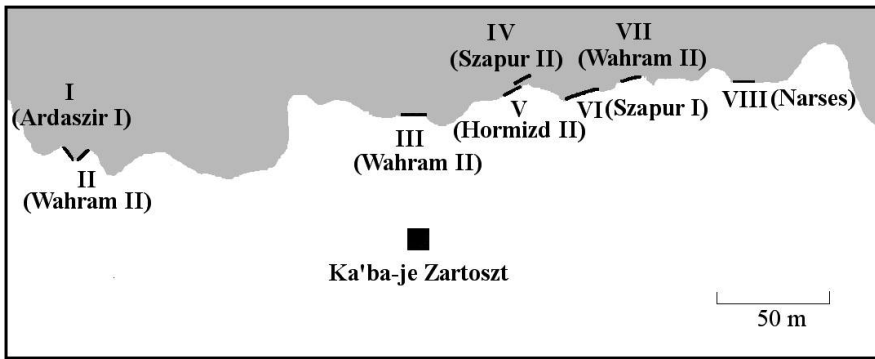
Aneks

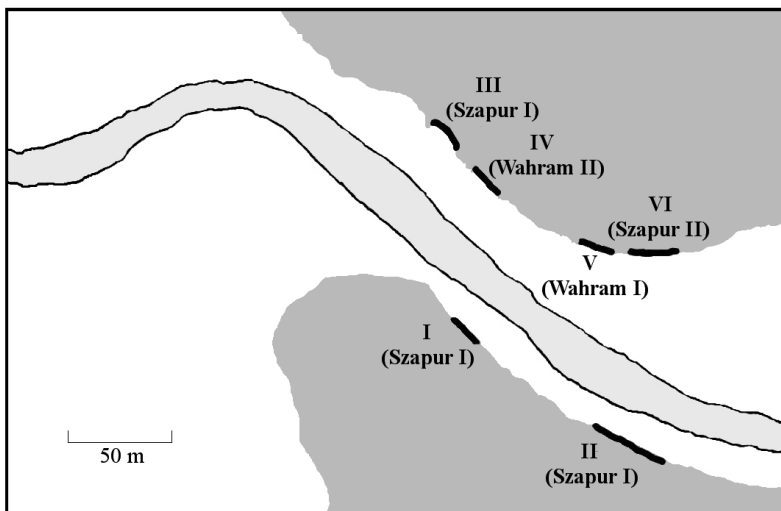
Mapa 1. Rozmieszczenie reliefów Szapura I. [K. Maksymiuk]

Mapa 2. Reliefy sasanidzkie w Naksz-e Radżab⁸⁸.

⁸⁸ Źródło: http://www.livius.org/a/iran/naqs-e_rajab/naqsh-e_rajab_map.gif, odczyt z dn. 1.08.2012 (modyfikacja K. Maksymiuk).

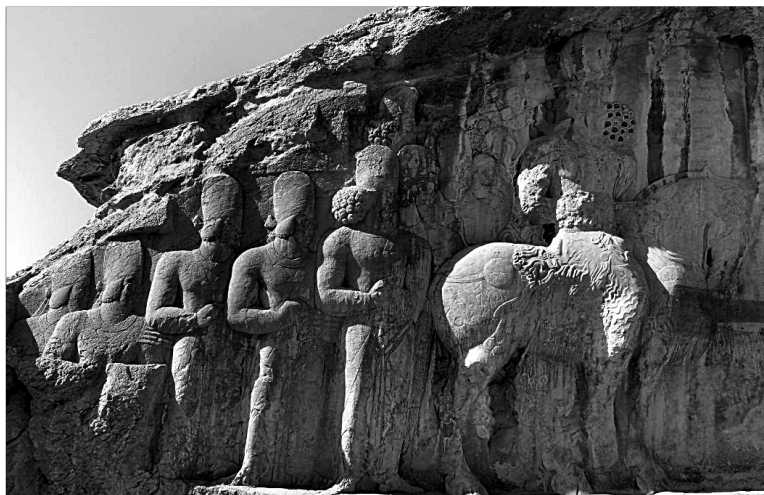
Mapa 3. Reliefy sasanidzkie w Naksz-e Rostam⁸⁹.

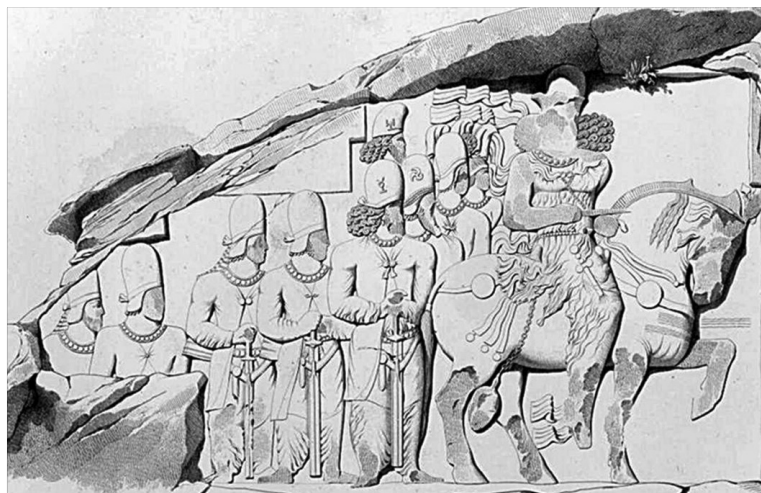
Mapa 4. Reliefy sasanidzkie w Biszapur⁹⁰.

⁸⁹ Źródło: http://www.livius.org/a/iran/naqshirustam/naqsh_map.gif, odczyt z dn. 1.08.2012 (modyfikacja K. Maksymiuk).

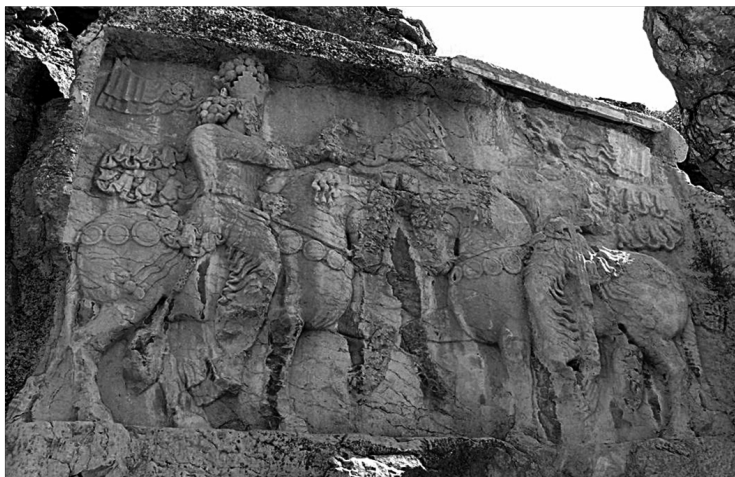
⁹⁰ Źródło: http://www.livius.org/a/1/maps/bishapur_map.gif, odczyt z dn. 1.08.2012 (modyfikacja K. Maksymiuk).

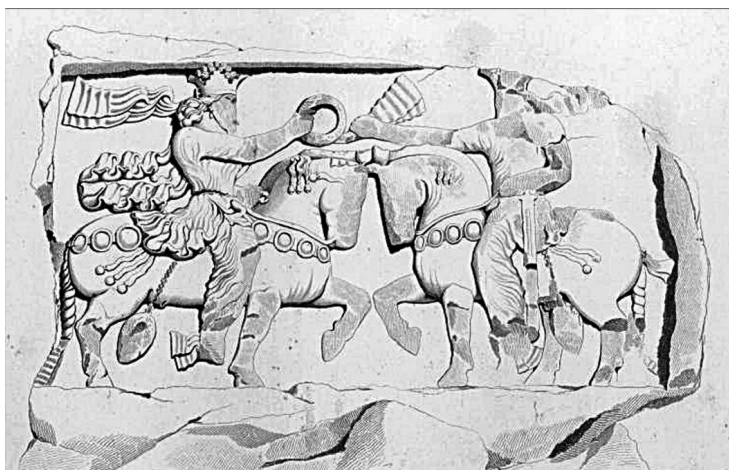
Rys. 1. Naqsz-e Radżab I (zbiory własne).

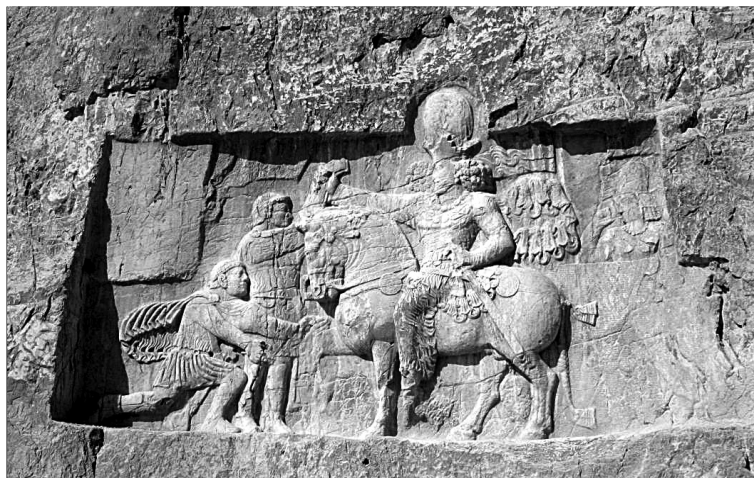
Rys. 1a. E. Flandin, P. Coste, *Voyage en Perse*, Paris 1843-1854, Planches: t. 4, pl. 191.

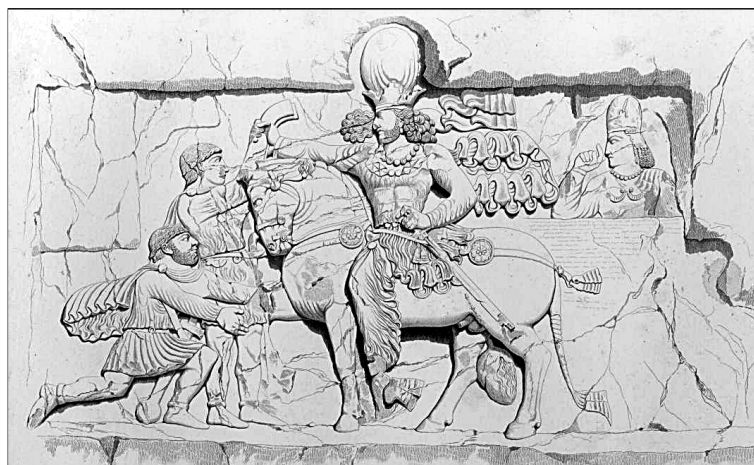
Rys. 2. Naqsz-e Radżab IV (zbiory własne).

Rys. 2a. E. Flandin, P. Coste, *Voyage en Perse*, Paris 1843-1854, Planches: t. 4, pl. 192.

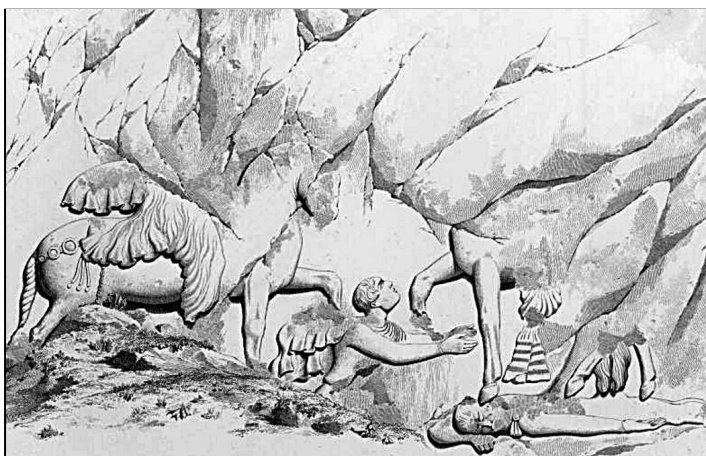
Rys. 3. Naqsz-e Rostam VI (zbiory własne).

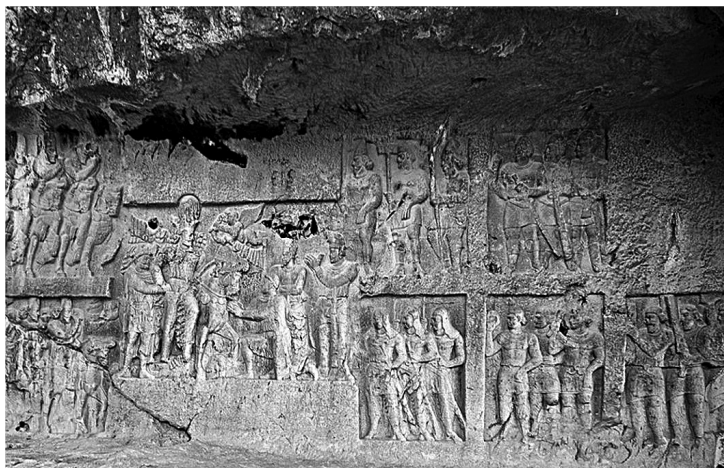
Rys. 3a. E. Flandin, P. Coste, *Voyage en Perse*, Paris 1843-1854, Planches: t. 4, pl. 185.

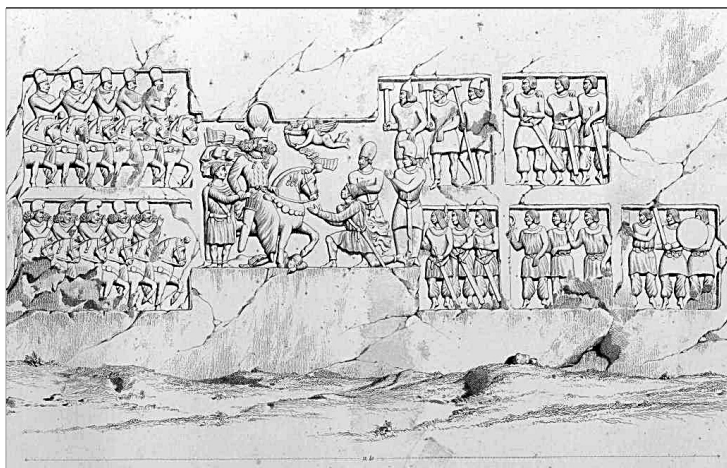
Rys. 4. Bisapur I (zbiory własne).

Rys. 4a. E. Flandin, P. Coste, *Voyage en Perse*, Paris 1843-1854, Planches: t. 1, pl. 48.

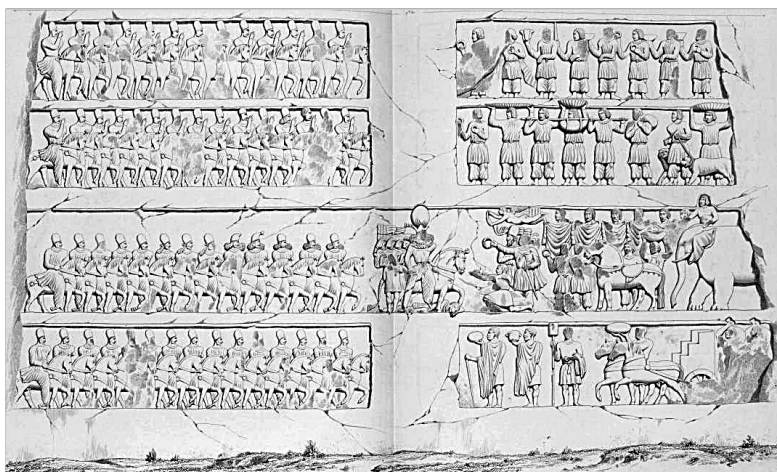
Rys. 5. Bisapur II (zbiory własne).

Rys. 5a. E. Flandin, P. Coste, *Voyage en Perse*, Paris 1843-1854, Planches: t. 1, pl. 49.

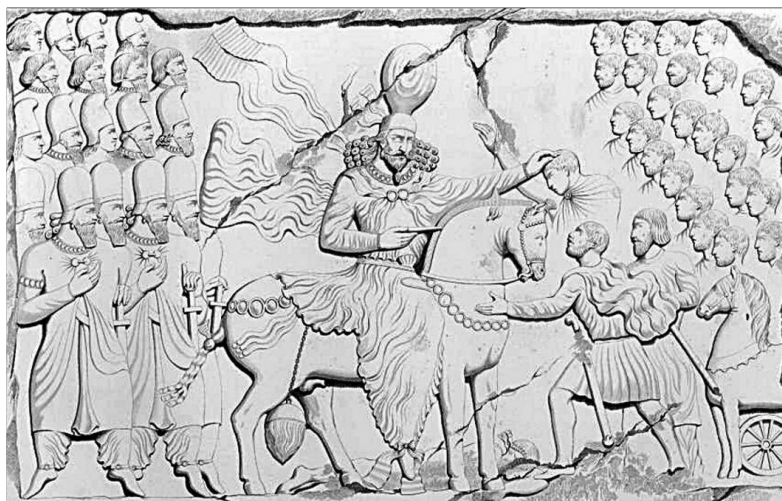
Rys. 6. Biszapur III (zbiory własne).

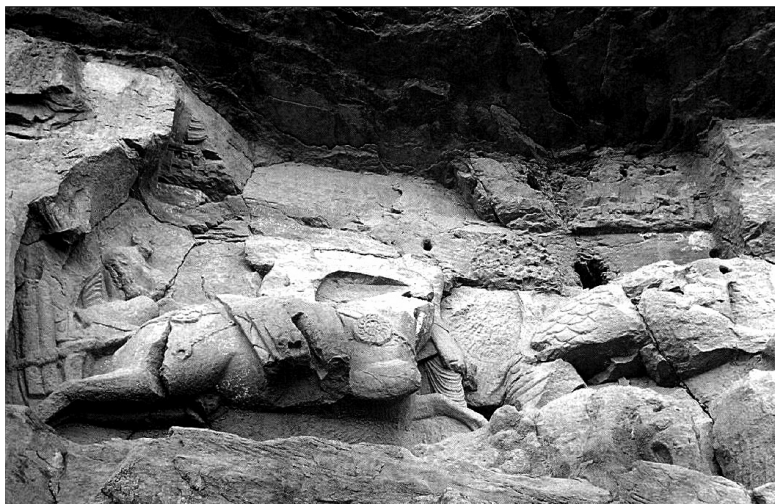
Rys. 6a. E. Flandin, P. Coste, *Voyage en Perse*, Paris 1843-1854, Planches: t. 1, pl. 53.

Rys. 7. Darabgerd (zbiory własne).

Rys. 7a. E. Flandin, P. Coste, *Voyage en Perse*, Paris 1843-1854, Planches: t. 1, pl. 33.

Rys. 8. Rag-i Bibi, F. Grenet, *Découverte d'un relief sassanide dans le nord de l'Afghanistan*, „Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres”, 2005, 149.1, 118.

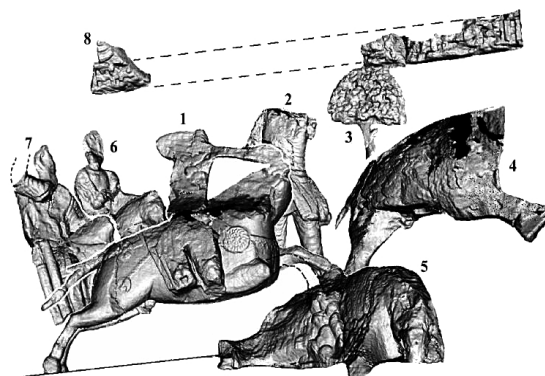
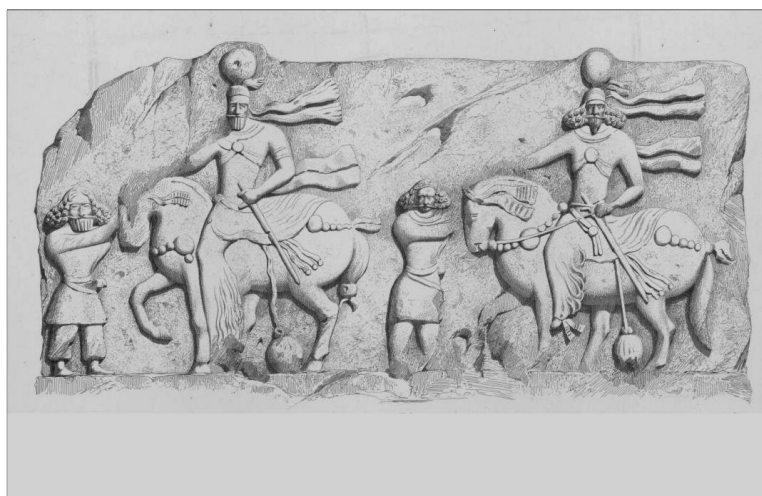

FIG. 4. – Relevé en trois dimensions avec les divers éléments mis en évidence et légèrement écartés les uns des autres. 1 : archer royal (la tête du cheval, devant l'arc, est cassée); 2 : Kouchan; 3 : mangeur; 4 : rhinocéros courant; 5 : rhinocéros mourant derrière le rocher, la tête tournée de trois quarts; 6 et 7 : cavaliers de la suite (le second lève le bras droit); 8 : rubans par-dessus la balustrade (sans doute extrémités d'un diadème tenu par un putto).

Rys. 8a. F. Grenet, *Découverte d'un relief sassanide dans le nord de l'Afghanistan*, „Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres”, 2005, 149.1, 119.

Rys. 9. Salmas (zbiory własne).

Rys. 8a. E. Flandin, P. Coste, *Voyage en Perse*, Paris 1843-1854, Planches: t. 4, pl. 205.

Summary

It is assumed that eight Sasanid reliefs were carved during the reign of Shapur I in 242 – 272. There is no doubt that seven of them: NRb I, NRb IV, NRm VI, VŠ I, VŠ II, VŠ III as well as that one from Rag-i Bibi depict the ruler. Identification of the king in relief from Darabgerd is subject of further disputes. What enforces dating reliefs at Naqsh-i Rajab to 242 – 244 is lack of portrayals of enemies defeated by Shapur. Starting point for more precise dating of so-called triumph reliefs is identification of persons appearing in them. There is no doubt about the relief at Naqsh-i Rostam. On the basis of ŠKZ text one ought to assume that it shows Philip the Arab and Valerian thus it should be dated to 260 – 272. The problem is over dating of reliefs at Bishapur. Damages of VŠ I relief allow only identification of Philip the Arab and Gordian III that is why dating can be precised to solely 244-272. Lively discussion elicit another two reliefs of Shapur I at Bishapur. One of the most interesting hypotheses seems to be thesis advanced by B. Overlaet that Uranius Antoninus is the figure standing next to the king. Recognition of black stone of Emesa in VŠ III relief maintains the thesis. As far as stone identification seems to be sure one should deliberate if Shapur I would place in the relief a person recognized by him as not equal to himself. It is unlikely from propaganda viewpoint. In that case we can refer to the king relation to Septimius Odenathus with whom he even did not start dialog. If we interpret the arrangement of relief we have to point that its composition refers to sculptures from Apadana in Persepolis. In the context of military activities and devastations of Syria by Persian forces one should not be astonished at symbolic representation of bringing gifts Syrians. For late dating of triumph reliefs indicates their asymmetrical composition which is untypical in case of Persian sculptures. One should recognize that they could be carved by Roman craftsmen deported by Shapur I during wars with western neighbour. Anyway it does not help in more precise dating because first deportation took place already in 253. Taking Valerian as prisoner seems to be the most important success of Shapur I. The emperor undoubtedly was residing at Bishapur so in a natural way he was put in both VŠ II and VŠ III reliefs what allows their dating to 260-272. The above mentioned speculations do not make easier dating of the most controversial relief from Darabgerd what will be undoubtedly subject of future disputes.